

Article history:

Received 22 April 2026

Revised 19 July 2026

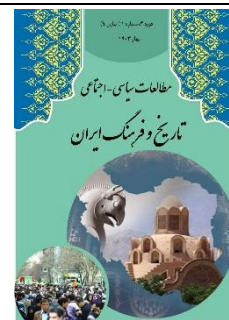
Accepted 27 July 2026

Initial Publication 27 July 2026

Final Publication 22 December 2026

Journal of Social-Political Studies of Iran's
Culture and History

Volume 5, Issue 4, pp 1-30

The Political and Social Conditions of Iran as Reflected in Contemporary Literature, with Emphasis on the Works and Thought of Malek al-Sho'arā Bahār

Mohammad. Dehnad^{1*}

¹ PhD, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran

* Corresponding author email address: m.dehnad@ut.ac.ir

Article Info

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Dehnad, M. (2026). The Political and Social Conditions of Iran as Reflected in Contemporary Literature, with Emphasis on the Works and Thought of Malek al-Sho'arā Bahār. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 5(4), 1-30.

© 2026 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

ABSTRACT

Contemporary Iranian literature, particularly during the turbulent Constitutional era and the years that followed, has consistently served as a comprehensive reflection of political and social transformations. Among the prominent figures of this period, Malek al-Sho'arā Mohammad-Taqi Bahār (1886–1951), one of the most distinguished poets, writers, journalists, and political activists of his time, played an unparalleled role in articulating national concerns and promoting resistance to despotism, freedom-seeking ideals, and demands for justice. Employing a descriptive-analytical approach and drawing on the theoretical framework of “reflection” in the sociology of literature, this study examines how Iran's political and social conditions were represented in Bahār's thought and works. The principal research question is as follows: How and through what literary mechanisms did Bahār portray the issues of his time in his poetry and prose, and to what extent did he contribute to raising public awareness and shaping reformist movements? The findings indicate that, through diverse poetic forms, an elevated yet lucid language, and a synthesis of tradition and modernism, Bahār reflected major political events—including the despotism of Mohammad Ali Shah, the conquest of Tehran, the First World War, and the Anglo-Persian Agreement of 1919—as well as social issues such as poverty, widespread ignorance, the status of women, class inequalities, and the crisis of national identity. He was not merely a court poet but rather a “national poet” and the awakened conscience of his age, placing literature in the service of Iran's freedom and progress. Drawing on authoritative primary sources, this article presents a comprehensive account of the close relationship between literature and society in Bahār's works.

Keywords: contemporary literature, Malek al-Sho'arā Bahār, political conditions, social conditions, Constitutional poetry, reflection.

EXTENDED ABSTRACT

This study examines the political and social conditions of modern Iran as reflected in the works and thought of Malek al-Sho‘arā Mohammad-Taqi Bahār, one of the most influential poets, journalists, historians, parliamentarians, and public intellectuals of the Constitutional and early Pahlavi periods. Bahār lived through a succession of decisive events, including the Constitutional Revolution of 1906, the period of the Minor Tyranny, the bombardment of the National Consultative Assembly, the conquest of Tehran, World War I, the Anglo-Persian Agreement of 1919, the rise of Reza Khan, the establishment of the Pahlavi monarchy in 1925, political repression under Reza Shah, and the Allied occupation of Iran during World War II. These developments profoundly shaped his intellectual orientation and transformed his literary production into a sustained commentary on the historical destiny of Iran. The study is grounded in the sociology of literature and, more specifically, in reflection theory, according to which literary works may be read as mediated representations of social structures, political conflicts, collective values, and historical crises rather than as merely autonomous aesthetic objects (Goldmann, 1997; Scott, 2009). In this framework, Bahār’s poetry and prose are treated as historically situated forms of cultural production through which the tensions between despotism and constitutionalism, dependence and independence, tradition and modernity, poverty and privilege, and national cohesion and social fragmentation become visible. The central objective is to explain how Bahār transformed historical experience into literary expression and how his writings participated in public enlightenment, political criticism, and the formation of modern national consciousness. The study therefore asks how the major political and social crises of Bahār’s age were represented in his poetry and prose, which literary and rhetorical strategies he employed, and how his political activities interacted with his literary identity. Earlier scholarship has frequently discussed Bahār either as a poet, a stylist, a historian, or a political figure, but the present analysis adopts an interdisciplinary approach that considers the totality of his literary, journalistic, historical, and political activities as interconnected dimensions of a single intellectual project (Mohit Tabatabaei, 1991; Noushin, 1957; Safa’i, 1984).

The research employs a descriptive-analytical method based on library research and qualitative content analysis. The primary corpus consists of Bahār’s collected poems, political and literary articles, the newspapers *Nowbahar* and *Tazeh-Bahar*, his historical writings, and particularly *A Brief History of Political Parties in Iran*, together with relevant historiographical and literary-critical studies. Bahār’s texts are examined not simply for explicit references to political events but also for recurring concepts, symbolic structures, narrative patterns, metaphors, ideological oppositions, and representations of collective identity. This methodological orientation is consistent with the view that the literary text does not mechanically reproduce social reality; rather, it refracts that reality through the author’s consciousness, political commitments, stylistic preferences, and historical position (Goldmann, 1997). Bahār’s literary career developed at a moment when Persian literature was moving beyond the conventional dominance of courtly praise, private lyricism, and formal imitation toward public engagement, political protest, journalism, and social criticism. The Constitutional movement provided a new vocabulary centered on law, nation, parliament, citizenship, freedom, justice, and homeland, and Bahār became one of the most accomplished poets to integrate this vocabulary into classical Persian forms (Rastgar Fasaei, 2002; Shafi’i Kadkani, 2004). His importance lies in the fact that he did not abandon the formal and linguistic inheritance of classical poetry; instead, he refunctionalized it. The *qasida*, traditionally associated with praise and courtly patronage, became in his work a vehicle for anti-despotism, patriotic exhortation, historical

reflection, and political satire. His mastery of classical poetics allowed him to address modern political realities in an elevated but intelligible language, while his journalistic prose enabled him to intervene more directly in public debate. The analysis accordingly considers poetry and prose as complementary modes: poetry mobilizes emotion, symbolism, memory, and collective imagination, whereas prose provides argument, documentation, historical explanation, and political diagnosis (Bahar, 1990, 2001).

The findings demonstrate that Bahār's political thought was organized around three principal commitments: nationalism and the preservation of Iran's territorial and cultural integrity, constitutionalism and the rule of law, and social reform based on education, justice, and collective responsibility. His nationalism was not reducible to romantic praise of the past; rather, it combined historical memory with an urgent concern for the vulnerability of Iran in the face of domestic despotism and foreign intervention. In his patriotic poems, Iran appears as a living body, a suffering motherland, and an inherited civilization whose survival depends on political awakening and moral renewal (Nazari, 2017; Panahi, 2005). The Constitutional Revolution was central to this outlook because Bahār regarded parliament, legality, and public participation as safeguards against arbitrary rule. His early political poetry celebrated the victory of constitutionalist forces and represented the conquest of Tehran as the triumph of the nation over tyranny. At the same time, his later works reveal profound disappointment with the failure of constitutional ideals to produce stable institutions, social justice, and lasting political freedom. This historical disappointment did not lead him to reject constitutionalism; instead, it sharpened his critique of political opportunism, elite betrayal, factional conflict, and the reemergence of autocracy (Ajoudani, 2003; Kasravi, 1999). Bahār's response to Reza Khan illustrates this complexity. He initially viewed the emergence of a strong central authority as a possible remedy for disorder and fragmentation, but he opposed the authoritarian consolidation of power when it threatened constitutional rights and parliamentary independence. His resistance to compulsory republicanism and his later criticism of Reza Shah's dictatorship reveal that his political loyalty was directed not toward personalities but toward law, national sovereignty, and institutional government (Bahar, 1992; Katouzian, 2006). Consequently, Bahār's writings preserve both the hope generated by constitutional modernity and the bitterness produced by its repeated defeat.

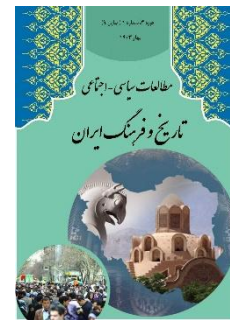
A second major finding concerns Bahār's sustained opposition to imperial intervention and political dependency. His works reflect the historical experience of a country caught between rival powers, particularly Britain and Russia, while suffering from weak central institutions, economic vulnerability, war, famine, and occupation. The Anglo-Persian Agreement of 1919 became one of the most important symbols of this threat. Bahār interpreted the agreement not as a program of administrative reform but as an attempt to transform Iran into a British protectorate by placing financial and military institutions under foreign supervision. His resistance was expressed through parliamentary speeches, newspaper articles, satire, invective, and political poetry, all of which contributed to the wider mobilization of public opinion against the agreement (Bahar, 1992; Nowbahar, 1919). His criticism was grounded in both constitutional and economic reasoning: the agreement had been negotiated without legitimate parliamentary approval, while its provisions threatened to subordinate taxation, customs, military organization, and infrastructural development to British interests (Abrahamian, 2008; Madani, 1982). Bahār's anti-imperialism was therefore not a purely emotional patriotism but a historically informed analysis of the mechanisms through which political and economic dependency could be institutionalized. His journalism made complex political arrangements intelligible to broader audiences, whereas his poetry condensed them into memorable

images of betrayal, bondage, wolves disguised as advisers, and rulers who had forfeited public trust. His treatment of World War I, famine, and foreign occupation similarly emphasizes the connection between external aggression and internal weakness. In his view, imperial intervention became effective because of governmental incompetence, corruption, elite collaboration, and the absence of strong national institutions (Abrahamian, 2010; Avery, 1994). Thus, his works repeatedly connect national independence with constitutional order, public education, administrative competence, and political accountability.

The social dimension of Bahār's thought is equally significant. His poetry and prose address poverty, famine, illiteracy, class inequality, the marginalization of women, cultural dependency, and the crisis of national identity. He rejected fatalistic explanations of poverty and social decline, attributing them instead to unjust structures, administrative failure, ignorance, and the concentration of privilege. His depiction of the suffering poor transforms poetry into a language of social testimony, while his insistence on education reflects his conviction that political freedom could not be sustained without an informed citizenry. Bahār also defended the social and intellectual development of women and treated their education and participation as essential to national progress. Although his views remained shaped by the intellectual context of his time, they departed from conventional attitudes that confined women to passive and domestic roles. His broader theory of modernization was similarly balanced: he opposed both uncritical imitation of the West and rigid resistance to change. He supported scientific, institutional, and educational modernization, but argued that it should be integrated with the preservation of Persian language, historical memory, and Iranian cultural identity (Bahar, 1937; Shafi'i Kadkani, 2005). This position explains the importance of his scholarly work on stylistics, which may be read not merely as literary history but also as an attempt to reconstruct cultural continuity during a period of rapid transformation. His literary techniques reinforced these political and social concerns. He employed classical forms with modern content, epic diction, mythological allusion, political satire, personification, symbolic landscapes, and a flexible movement between elevated language and accessible expression. In "Damāvandiyyah," the mountain becomes a personified image of a powerful but restrained nation, summoned to erupt against injustice. In "The Owl of War," the owl becomes a symbol of destruction, famine, and the deathly consequences of militarism. These poems illustrate two contrasting emotional structures in Bahār's political imagination: one is organized around anger, resistance, and the expectation of uprising, while the other is shaped by mourning, devastation, and the moral catastrophe of war. In both cases, symbolic language allows historical reality to acquire mythic and collective significance (Bahar, 2005; Natel Khanlari, 1994).

In conclusion, the study shows that Bahār's works constitute one of the most comprehensive literary records of Iran's political and social transformation from the Constitutional Revolution to the end of the Reza Shah period. His significance derives from the unity he created between literary mastery, historical consciousness, political participation, and social responsibility. He did not treat literature as an escape from reality, nor did he reduce it to political propaganda. Instead, he preserved aesthetic complexity while making poetry and prose responsive to the central crises of his age. Through classical forms, historical and mythological symbols, political satire, journalistic argument, and documentary narration, he represented the struggle between freedom and despotism, national independence and foreign domination, social justice and inequality, and cultural continuity and uncritical imitation. His poetry transformed the homeland into a moral and emotional category, his journalism helped shape public opinion, and his historical writings preserved the internal dynamics of parties, institutions, and political

conflicts. The enduring importance of Bahār lies in his conception of the writer as both artist and citizen. His works demonstrate that literature can preserve collective memory, expose political corruption, resist authoritarianism, articulate national aspirations, and convert suffering into a language of public awareness. For this reason, reading Bahār remains essential not only for understanding the literary history of modern Iran but also for examining the deeper origins of its continuing debates over constitutionalism, sovereignty, modernization, justice, identity, and the social responsibility of intellectuals.

اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران در آئینه ادبیات معاصر با تأکید بر آثار و اندیشه ملک الشعرای بهار

محمد دهناد^{*۱}

۱. دکترای گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

*ایمیل نویسنده مسئول: m.dehnad@ut.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله

پژوهشی/اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

دهناد، محمد. (۱۴۰۵). اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران در آئینه ادبیات معاصر با تأکید بر آثار و اندیشه ملک الشعرای بهار. *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*، ۵(۴)، ۳۰-۱.

© ۱۴۰۵ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

ادبیات معاصر ایران، به‌ویژه در دوره پرفراز و نشیب مشروطه و سال‌های پس از آن، همواره آینه‌ای تمام‌نما از تحولات سیاسی و اجتماعی بوده است. در این میان، ملک الشعرای محمدتقی بهار (۱۳۳۰-۱۲۶۵ش) به عنوان یکی از برجسته‌ترین شاعران، نویسندگان، روزنامه‌نگاران و کنشگران سیاسی عصر خود، نقشی بی‌بدیل در بازتاب دغدغه‌های ملی، استبدادستیزی، آزادی‌خواهی و عدالت‌طلبی ایفا کرده است. این پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر چارچوب نظری «بازتاب» در جامعه‌شناسی ادبیات، به بررسی چگونگی انعکاس اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران در اندیشه و آثار بهار می‌پردازد. پرسش اصلی تحقیق آن است که: بهار چگونه و با چه سازوکارهای ادبی، مسائل روزگار خود را در اشعار و آثار منشور خویش تصویر کرده و تا چه اندازه در بیداری افکار عمومی و شکل‌گیری جریان‌های اصلاح‌طلبانه مؤثر بوده است؟ یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که بهار با بهره‌گیری از قالب‌های متنوع شعری، زبان فاخر و در عین حال رسا، و تلفیق سنت با نوگرایی، مهم‌ترین رخدادهای سیاسی نظیر استبداد محمدعلی‌شاهی، فتح تهران، جنگ جهانی اول، قرارداد ۱۹۱۹، و همچنین مسائل اجتماعی چون فقر، جهل عمومی، وضعیت زنان، نابرابری‌های طبقاتی و بحران هویت ملی را در آئینه ادب خویش منعکس ساخته است. او نه صرفاً یک شاعر درباری، بلکه «شاعر ملی» و وجدان بیدار زمانه بود که ادبیات را در خدمت آزادی و پیشرفت ایران قرار داد. این مقاله با استناد به منابع دست اول و معتبر، تصویری جامع از پیوند تنگاتنگ ادبیات و اجتماع در آثار بهار ارائه می‌دهد.

کلیدواژگان: ادبیات معاصر، ملک الشعرای بهار، اوضاع سیاسی، اوضاع اجتماعی، شعر مشروطه، بازتاب.

مقدمه

ادبیات هر ملت، زاینده بستر تاریخی، سیاسی و اجتماعی آن است. در تاریخ ایران، کمتر دوره‌ای را می‌توان یافت که همانند عصر مشروطه و سال‌های پس از آن، ادبیات تا این اندازه با تار و پود سیاست و اجتماع عجین شده باشد. انقلاب مشروطه (۱۲۸۵ ش) نه تنها ساختار حکومت، بلکه ساختار اندیشه و بیان را نیز دگرگون کرد و شعر و نثر فارسی را از انحصار مدح و تغزل صرف بیرون آورد و به میدان مبارزه و اصلاح‌گری کشاند. در این میان، ملک‌الشعراى بهار، شاعر، ادیب، روزنامه‌نگار، نماینده مجلس و مبارزى خستگى‌ناپذیر، یکی از مؤثرترین چهره‌هایی است که حیات ادبی و سیاسی خود را یکسره وقف آرمان‌های ملی کرد.

بهار در دوره‌ای می‌زیست که ایران دستخوش بحران‌های عمیق سیاسی، از جمله استبداد داخلی، دخالت بیگانگان، جنگ جهانی اول و تغییر سلطنت، و معضلات اجتماعی، از جمله فقر، بی‌سوادی، عقب‌ماندگی و تضعیف همبستگی ملی، بود. او به‌خوبی دریافت که شعر و ادبیات تنها وسیله‌ای برای لذت هنری نیست، بلکه سلاحی است در دست روشنفکران برای بیداری توده‌ها و نقد قدرت. از همین رو، اندیشه و آثار او آینه تمام‌نمای دردها، آرزوها و مبارزات ملت ایران در یکی از حساس‌ترین ادوار تاریخ معاصر است.

اهمیت و ضرورت این پژوهش از آن روست که تاکنون، اگرچه آثار متعددی درباره بهار نوشته شده است، کمتر پژوهشی به شکلی متمرکز و نظام‌مند به تحلیل پیوند میان اوضاع سیاسی-اجتماعی روزگار او و تمامیت اندیشه و آثار ادبی‌اش، اعم از شعر و نثر، پرداخته است. هدف از این مقاله، بررسی دقیق این پیوند براساس نظریه بازتاب و با استناد به تحلیل مضامین و محتوای آثار بهار است تا نشان دهد چگونه ادبیات می‌تواند سندی معتبر برای فهم تاریخ و جامعه باشد.

پرسش‌های اصلی تحقیق عبارت‌اند از: مهم‌ترین رویدادها و معضلات سیاسی و اجتماعی عصر بهار در آثار وی چگونه بازتاب یافته است؟ بهار از چه شگردهای ادبی و زبانی برای بیان این مضامین بهره گرفته است؟ نسبت میان کنش سیاسی بهار و آثار ادبی او چیست و این آثار چه نقشی در روشنگری عمومی ایفا کرده‌اند؟

فرضیه تحقیق بر این مبناست که آثار بهار نه یک روایت منفعل، بلکه واکنشی فعال و آگاهانه در برابر سرنوشت ایران بوده و او با تلفیق هنر شاعری و تعهد ملی، تصویری زنده از جدال سنت و تجدد، عدالت و ظلم، و استقلال و استعمار خلق کرده است.

پیشینه تحقیق

پیشینه تحقیق شامل آثار ارزشمندی چون «ملک‌الشعراى بهار»، نوشته اسماعیل نوشین (۱۳۳۶)، «تاریخ مختصر احزاب سیاسی» خود بهار (۱۳۲۳)، مقالات متعدد در مجلات ادبی و تاریخ معاصر، و پژوهش‌های دانشگاهی متأخر است. اما این پژوهش با رویکردی بینارشته‌ای و تحلیل هم‌زمان شعر و نثر، درصدد ارائه تصویری کامل‌تر است.

روش تحقیق

روش تحقیق، توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر مطالعه کتابخانه‌ای و تحلیل محتوای کیفی آثار بهار است. دامنه تحقیق، کلیات دیوان اشعار، مقالات، روزنامه‌ها، از جمله نوبهار و تازه‌بهار، و کتب تاریخی-سیاسی بهار را در بر می‌گیرد.

چارچوب نظری

ادبیات به مثابه آینه جامعه

برای فهم رابطه ادبیات با سیاست و اجتماع، نخست باید جایگاه نظری این بحث را روشن کرد. در جامعه‌شناسی ادبیات، نظریه «بازتاب» (Reflection Theory) یکی از رهیافت‌های کلاسیک است که ریشه در اندیشه‌های هیپولیت تن (Hippolyte Taine) و سپس

لوکاج (Georg Lukács) و پیروان مکتب فرانکفورت دارد. براساس این نظریه، اثر ادبی همچون آینه‌ای است که ساختارها، تضادها، ارزش‌ها و رویدادهای جامعه را بازتاب می‌دهد (Scott, 2009).

البته این بازتاب، بازتولید ساده و مکانیکی نیست، بلکه به میانجی آگاهی، ایدئولوژی و ذوق هنری نویسنده صورت می‌گیرد. لوکاج معتقد بود رمان و شعر بزرگ قادرند با نمایش «تیپ‌ها» و موقعیت‌های نمونه‌وار، جوهره یک دوره تاریخی را آشکار سازند (Goldmann, 1997).

در ادبیات فارسی، این رویکرد با اقبال گسترده‌ای روبه‌رو بوده است، به‌ویژه در تحلیل شعر مشروطه. محمدعلی سپانلو بر آن است که «شعر مشروطه، شعر شهادت تاریخی است» (Sepanlou, 2001). شفیع کدکنی نیز در کتاب «ادوار شعر فارسی»، شعر دوره بیداری را نتیجه مستقیم گسست از نظام سنتی قدرت و ظهور آگاهی ملی می‌داند (Shafi'i Kadkani, 2004). ملک‌الشعراى بهار خود از نخستین کسانی بود که آگاهانه به رسالت اجتماعی ادبیات باور داشت. او در مقدمه دیوان خود تصریح می‌کند: «شعر باید در خدمت وطن و خلق باشد و اگر جز این باشد، بازپچه‌ای بیش نیست» (Bahar, 2005). این جمله به‌تنهایی گویای التزام نظری بهار به پیوند ادبیات با سیاست و اجتماع است. با این چارچوب، می‌توان آثار بهار را نه صرفاً یک متن ادبی، بلکه یک سند تاریخی - اجتماعی معتبر دانست که انگاره‌ها، آرزوها و رنج‌های جمعی را در خود ضبط کرده است. بر همین مبنا، در تحلیل مضامین، به‌دنبال کشف رابطه دیالکتیکی میان زمینه اجتماعی (Social Context) و متن ادبی (Literary Text) خواهیم بود.

بستر تاریخی

ایران از مشروطه تا پایان پهلوی اول

برای درک اندیشه بهار، ناگزیر از شناخت دوره‌ای هستیم که زندگی او را در بر گرفت. محمدتقی بهار، معروف به ملک‌الشعراى بهار، در ۱۲۶۵ شمسی (۱۳۰۴ ق) در مشهد زاده شد. او از خانواده‌ای اهل ادب بود. پدرش، محمدکاظم صبورى، شاعر دربار خراسان بود و پس از او، لقب ملک‌الشعراى به بهار رسید. دوران کودکی و نوجوانی او هم‌زمان با اوج‌گیری جنبش مشروطه و مرگ ناصرالدین‌شاه بود. بهار از کودکی با شعر فارسی، ادبیات کلاسیک و محیط فرهنگی آشنا شد و خیلی زود استعدادش در شاعری آشکار شد. او در نوجوانی شعر گفتن را آغاز کرد و به‌تدریج به یکی از چهره‌های برجسته ادبیات فارسی تبدیل شد. در دوره مشروطه، بهار به صف آزادی‌خواهان پیوست و شعرهایش را در خدمت آزادی، قانون، میهن‌دوستی و مبارزه با استبداد قرار داد. همین ویژگی باعث شد که شعرهای او فقط جنبه ادبی نداشته باشند، بلکه رنگ و بوی اجتماعی و سیاسی نیز پیدا کنند. او علاوه بر شاعری، روزنامه‌نگار، پژوهشگر، استاد دانشگاه و نماینده مجلس نیز بود. از آثار مهم او می‌توان به دیوان اشعار و کتاب «سبک‌شناسی» اشاره کرد که از منابع مهم در تاریخ ادبیات فارسی به‌شمار می‌روند. ملک‌الشعراى بهار در سال ۱۳۳۰ خورشیدی در تهران درگذشت، اما آثار و اندیشه‌هایش همچنان در ادبیات فارسی جایگاه مهمی دارند. او در سال ۱۲۸۵ شاهد امضای فرمان مشروطیت توسط مظفرالدین‌شاه و سپس دوران پرآشوب محمدعلی‌شاه، به توپ بستن مجلس (۱۲۸۷ ش)، دوره استبداد صغیر و فتح تهران به دست مجاهدین (۱۲۸۸ ش) بود.

پس از پیروزی مشروطه‌خواهان، ایران با چالش‌های عظیمی روبه‌رو شد: هرج‌ومرج داخلی، ناامنی، دخالت‌های روسیه تزاری و بریتانیا، قراردادهای استعماری و در نهایت وقوع جنگ جهانی دوم که ایران، با وجود اعلام بی‌طرفی، به میدان تاخت‌وتاز نیروهای متفقین و متحدین تبدیل شد. قحطی بزرگ ۱۲۹۶ تا ۱۲۹۸ شمسی، یکی از فاجعه‌بارترین رخدادهای این دوره بود که نزدیک به ۴۰ درصد جمعیت برخی نواحی را از میان برد (Abrahamian, 2010). این دوره با فساد دولت‌های قاجار، نفوذ بیگانگان و فقر گسترده مشخص می‌شود.

بهار در میانه این بحران‌ها، جوانی خود را در مشهد سپری کرد و به آستان قدس رضوی راه یافت و لقب «ملک‌الشعرایی» گرفت، اما خیلی زود از قیدوبندهای درباری گسست و به صف مشروطه‌خواهان پیوست. پس از جنگ جهانی اول، او با قرارداد ۱۹۱۹ و وثوق‌الدوله به مخالفت برخاست و در دوره‌های بعد، شاهد ظهور رضاخان و تغییر سلطنت از قاجار به پهلوی (۱۳۰۴ ش) بود. او ابتدا به رضاخان به‌عنوان منجی ملی نگریست و در مجلس مؤسسان به سلطنت او رأی مثبت داد، اما خیلی زود از استبداد و دیکتاتوری رضاشاه سرخورده شد و به یکی از منتقدان جدی حکومت تبدیل گشت. این سرخوردگی، بهار را به زندان، تبعید و سانسور کشاند. در دوران پهلوی اول، فعالیت‌های مطبوعاتی او، از جمله انتشار روزنامه نوبهار، بارها متوقف شد و خود او نیز چندین بار به زندان افتاد (Bahar, 1992). این مسیر سیاسی پرفرازونشیب، مستقیماً در محتوای آثار ادبی‌اش منعکس است.

زندگی و اندیشه سیاسی - اجتماعی ملک‌الشعرای بهار

بهار تنها یک شاعر نبود؛ او یک فعال سیاسی تمام‌عیار، روزنامه‌نگار برجسته، محقق ادبی، تاریخ‌نگار و نماینده چند دوره مجلس شورای ملی بود. زندگی‌نامه او را می‌توان به چند مرحله تقسیم کرد:

دوره جوانی و درباری، تا ۱۲۸۸ ش: بهار در خانواده‌ای ملک‌الشعرا متولد شد و پدرش، ملک‌الشعرای صبوری، شاعر آستان قدس رضوی بود. پس از مرگ پدر در ۱۸ سالگی، مظفرالدین‌شاه لقب ملک‌الشعرایی را به او اعطا کرد. در این دوره، اشعاری در مدح بزرگان سرود، اما طوفان مشروطه او را دگرگون کرد.

دوره مشروطه‌خواهی و روزنامه‌نگاری، از ۱۲۸۸ ش تا ۱۳۰۰ ش

بهار به مشروطه‌خواهان پیوست، روزنامه «نوبهار» را در مشهد منتشر کرد و به انتقاد از استبداد و استعمار پرداخت. او عضو حزب دموکرات شد و بعدها، با رفتن به تهران، فعالیت سیاسی خود را در سطح ملی ادامه داد. قصاید آتشین او در حمله به استبداد محمدعلی‌شاه، در تاریخ ماندگار است.

دوره نمایندگی مجلس و مبارزه با جمهوری‌خواهی و استبداد رضاخانی، از ۱۳۰۰ ش تا ۱۳۲۰ ش

بهار چندین دوره نماینده مجلس بود. او با جمهوری‌خواهی رضاخان، به دلیل نگرانی از تبدیل آن به دیکتاتوری، مخالفت کرد. در دوره رضاشاه، با وجود فشار و زندان، دست از نقد برنداشت. کتاب «تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران» را در این دوره نوشت که سندی بی‌نظیر از تاریخ معاصر است.

دوره پایانی و وزارت فرهنگ، ۱۳۲۴ تا ۱۳۲۵ ش

پس از شهریور ۱۳۲۰ و سقوط رضاشاه، بهار مدتی کوتاه وزیر فرهنگ در کابینه قوام‌السلطنه بود و سپس به کار علمی و ادبی پرداخت. اندیشه سیاسی - اجتماعی بهار بر سه محور اصلی استوار بود:

۱. وطن‌پرستی و ملی‌گرایی: عشق به ایران و حفظ تمامیت ارضی، هسته مرکزی اندیشه او را تشکیل می‌داد.
۲. آزادی‌خواهی و مشروطه‌طلبی: او حکومت قانون و پارلمان را تنها راه نجات ایران می‌دانست و با هرگونه استبداد فردی مخالف بود.
۳. عدالت‌خواهی و اصلاح اجتماعی: بهار فقر، جهل و نابرابری را بزرگ‌ترین دشمنان پیشرفت ایران می‌دید و بر آموزش همگانی، حقوق زنان و توسعه تأکید داشت (Zarrinkoub, 1997).

او برخلاف بسیاری از هم‌عصرانش، رویکردی واقع‌گرایانه و میانه‌رو داشت و ضمن مخالفت با انفعال در برابر غرب، از نوسازی جامعه با حفظ هویت ملی دفاع می‌کرد.

بازتاب مهم‌ترین رویدادهای سیاسی در آثار بهار

آثار ملک‌الشعرای بهار بازتابی روشن از رویدادهای سیاسی ایران در اواخر دوره قاجار و اوایل پهلوی به‌شمار می‌رود. بهار در شعر و نثر خود، به دفاع از آزادی، مشروطه، قانون، استقلال ملی و هویت ایرانی پرداخته و در برابر استبداد داخلی و نفوذ خارجی موضعی صریح اتخاذ کرده است.

ادبیات ایران در دوره مشروطه از مرحله سنتی خود فاصله گرفت و به ابزار آگاهی‌بخشی، اعتراض اجتماعی و بیان مطالبات سیاسی بدل شد. در این میان، ملک‌الشعرای بهار جایگاهی ممتاز دارد؛ زیرا او هم به میراث ادبی کلاسیک تسلط کامل داشت و هم تحولات سیاسی زمانه‌اش را از نزدیک لمس می‌کرد. بهار نه‌تنها شاعر بود، بلکه روزنامه‌نگار، خطیب، پژوهشگر و کنشگر سیاسی نیز بود؛ از این‌رو، آثارش را نمی‌توان جدا از بستر تاریخی و سیاسی عصر او تحلیل کرد (Bahar, 1996; Shafi'i Kadkani, 2005).

بهار در دوره‌ای می‌زیست که ایران با بحران‌هایی چون استبداد، ضعف نهادهای حکومتی، دخالت قدرت‌های خارجی، آشوب‌های داخلی و ناکامی آرمان‌های مشروطه روبه‌رو بود. این وضعیت، مضمون بسیاری از اشعار و مقالات او را شکل داد. از این‌رو، بازتاب رویدادهای سیاسی در آثار او نه امری حاشیه‌ای، بلکه بخش اصلی هویت ادبی و فکری اوست.

مشروطه و آرمان آزادی در شعر بهار

یکی از مهم‌ترین محورهای سیاسی در آثار بهار، دفاع از مشروطه و آرمان آزادی است. او از جمله شاعرانی بود که مشروطه را نقطه آغاز بیداری سیاسی ایرانیان می‌دانست. در شعر او، مفاهیمی چون «آزادی»، «عدل»، «قانون»، «ملت» و «وطن» بار معنایی ویژه‌ای دارند و به‌صورت مستقیم یا غیرمستقیم در خدمت نقد استبداد و دعوت به اصلاح اجتماعی قرار می‌گیرند (Rastgar Fasaee, 2002).

بهار با تکیه بر زبان قصیده، که در سنت فارسی عمده‌تأ برای مدح به‌کار می‌رفت، محتوایی تازه و سیاسی را وارد شعر کرد. در یکی از سروده‌های مشهورش، با لحنی حماسی، از رهایی و بیداری سخن می‌گوید و مخاطب را به مقاومت فرا می‌خواند:

ای خطه ایران مهین، ای وطن من

ای گشته به مهر تو عجین جان و تن من

در این نمونه از ابیات، وطن در شعر بهار تنها یک جغرافیا نیست، بلکه مفهومی عاطفی، تاریخی و سیاسی است. او وطن را موجودی زنده و عزیز می‌بیند که باید از ستم و آشوب نجات یابد (Bahar, 1996).

اعتراض به استبداد و اختناق سیاسی

بهار از نخستین شاعرانی است که به‌طور مستقیم و بی‌پرده علیه استبداد سخن گفت. در دوره‌هایی که فضای سیاسی ایران به سمت سرکوب و اختناق می‌رفت، شعر او به زبان اعتراض تبدیل شد. در بسیاری از قصاید او، نمادهایی چون «شب»، «تاریکی»، «بیداد»، «زنجیر» و «زندان» حضور دارند که بیانگر فضای خفقان سیاسی‌اند (Shafi'i Kadkani, 2005).

او در برابر استبداد نه‌فقط موضعی احساسی، بلکه موضعی فکری و انتقادی دارد. بهار می‌کوشد نشان دهد که استبداد، عامل اصلی عقب‌ماندگی، تفرقه و انحطاط اجتماعی است. در شعر و نثر او، حاکم مستبد نه قهرمان، بلکه مانع رشد ملت و عدالت معرفی می‌شود (Arianpour, 1984).

در یکی از اشعار سیاسی او، مفهوم بیداد با زبانی شدید و هشدارآمیز مطرح می‌شود که نشان می‌دهد بهار شعر را نه وسیله تفنن، بلکه ابزاری برای مقاومت فرهنگی و سیاسی می‌دانست.

نفوذ بیگانگان و مسئله استقلال ملی

از دیگر موضوعات محوری در آثار بهار، نگرانی از نفوذ بیگانگان در امور ایران است. او به‌ویژه نسبت به دخالت روس و انگلیس در سیاست ایران حساس بود و این دخالت را تهدیدی برای استقلال و عزت ملی می‌دانست. در شعرهای میهنی او، ایران گاه به‌صورت سرزمینی رنج‌کشیده تصویر می‌شود که در اثر فشار خارجی و ضعف داخلی آسیب دیده است (Bahar, 1996).

این نگاه به‌ویژه در سال‌های جنگ جهانی اول و پس از آن شدت می‌گیرد؛ زمانی که ایران عملاً صحنه رقابت قدرت‌های خارجی بود. بهار در آثارش نشان می‌دهد که وابستگی سیاسی و اقتصادی چگونه می‌تواند به فرسایش هویت ملی بینجامد. به همین دلیل، دفاع از استقلال در شعر او صرفاً یک شعار نیست، بلکه پاسخی تاریخی به وضعیت بحرانی کشور است.

شکست آرمان‌های مشروطه و حسرت تاریخی

اگرچه بهار از حامیان جدی مشروطه بود، در آثارش به‌خوبی می‌توان شکست و انحراف آرمان‌های مشروطه را نیز مشاهده کرد. او با گذر زمان دریافت که بسیاری از وعده‌های آزادی، عدالت و قانون‌مداری تحقق نیافته و برخی نیروهای سیاسی خود به عامل بحران تبدیل شده‌اند (Ajoudani, 2003).

این آگاهی تاریخی در آثار بهار به‌صورت حسرت، اندوه و گاه تلخی بروز می‌کند. او از اینکه انقلاب مشروطه نتوانسته است به ثبات سیاسی و عدالت پایدار بینجامد، متأثر است. در نتیجه، شعر او تنها ستایشگر آرمان‌ها نیست، بلکه نقد درونی شکست سیاسی نیز هست. این ویژگی، آثارش را از بسیاری از متون صرفاً تبلیغی متمایز می‌کند.

زبان نمادین و تلفیق سنت و سیاست

بهار در بیان مسائل سیاسی، از زبان نمادین، کنایه و استعاره نیز بهره می‌گیرد. این روش، هم به او امکان می‌دهد مفاهیم حساس را به‌طور هنری بیان کند و هم بر تأثیرگذاری شعر بیفزاید. او قالب‌های کلاسیک، مانند قصیده، را حفظ می‌کند، اما محتوا را به مسائل روزگار خود معطوف می‌سازد. بدین ترتیب، میان سنت شعری فارسی و نیازهای سیاسی عصر جدید پیوندی خلاق برقرار می‌کند (Shafi'i Kadkani, 2005).

این تلفیق از مهم‌ترین دلایل ماندگاری آثار بهار است. او نشان داد که شعر کلاسیک می‌تواند حامل اندیشه سیاسی مدرن نیز باشد، بی‌آنکه زیبایی و استحکام هنری خود را از دست بدهد.

بازتاب سیاست در نثر، مقالات و نوشته‌های تاریخی

بازتاب رویدادهای سیاسی در آثار بهار به شعر محدود نیست. او در مقالات، سخنرانی‌ها و نوشته‌های تاریخی خود نیز به تحلیل وضعیت سیاسی ایران پرداخته است. در این نوشته‌ها، دغدغه او درباره اصلاحات، نوسازی، قانون‌مداری و ضعف ساختار قدرت به‌وضوح دیده می‌شود (Bahar, 1990).

نثر بهار معمولاً روشن، منطقی و استدلالی است. او در این آثار، به نقد شرایط سیاسی و اجتماعی کشور می‌پردازد و از ضرورت آگاهی تاریخی و ملی سخن می‌گوید. به این ترتیب، نثر او مکمل شعرش است و تصویری کامل‌تر از اندیشه سیاسی او ارائه می‌دهد.

ملی‌گرایی فرهنگی و بازسازی هویت ایرانی

یکی دیگر از ابعاد مهم آثار بهار، ملی‌گرایی فرهنگی است. او ایران را دارای پیشینه‌ای باشکوه می‌دانست و باور داشت که بازگشت به هویت ملی می‌تواند راهی برای رهایی از بحران‌های سیاسی و اجتماعی باشد. این نگاه در بسیاری از اشعار او دیده می‌شود که در آن‌ها تاریخ، فرهنگ و زبان فارسی به‌عنوان عناصر هویت‌ساز برجسته می‌شوند (Rastgar Fasaei, 2002).

بهار با رجوع به اسطوره، تاریخ و مفاخر ایران، نوعی آگاهی ملی را تقویت می‌کند. در آثار او، گذشته ایران نه برای ستایش صرف، بلکه برای بیداری حال و آینده احضار می‌شود. این ویژگی، آثار او را در زمره مهم‌ترین متون هویت‌ساز عصر مشروطه قرار می‌دهد. به‌طور کلی، بررسی آثار ملک‌الشعرای بهار نشان می‌دهد که سیاست در شعر و نشر او حضوری پررنگ و تعیین‌کننده دارد. او از محدود شاعرانی است که توانست رویدادهای سیاسی عصر خود را به‌صورت هنرمندانه، انتقادی و تاریخی بازتاب دهد. دفاع از آزادی و مشروطه، نقد استبداد، هشدار درباره نفوذ بیگانگان، حسرت از شکست آرمان‌های سیاسی و تقویت هویت ملی، مهم‌ترین مؤلفه‌های سیاسی آثار او هستند. بهار با تکیه بر سنت شعری فارسی، محتوایی نو و متناسب با نیازهای عصر جدید آفرید و بدین‌سان، نقش مهمی در پیوند میان ادبیات و سیاست در ایران معاصر ایفا کرد.

استبداد صغیر و فتح تهران

از نخستین جلوه‌های سیاسی شعر بهار، قصاید و قطعاتی است که در وصف استبداد محمدعلی‌شاه و شادی فتح تهران سرود. قصیده معروف «فتح تهران»، که در تاریخ ادبیات سیاسی ایران بی‌نظیر است، سرشار از شور ملی و حماسه است:

مژده که آمد برون خاطر ما ز انتظار
مژده «فتح‌الفتوح» داد به ما کردگار
حق در رحمت گشود بر دل امیدوار
فتح به ما شد قرین، بخت به ما گشت یار
ناصر ملت نمود فتحی بس نامدار
هذا فتحِ قریب، هذا نصرِ مبین
ایزد قوت فزود ملت آزاد را
و آن‌گه تأیید کرد سپهبد راد را
تا کند از بیخ و بن ریشه بیداد را
گاه فزونی رسید معدلت و داد را
قافیه از دست رفت جیش استبداد را
ایمان شد سربلند، فبشر المؤمنین
خائن دین‌خوار شد، زان یورش مردوار
عرصه دربار را محنت و غم شد دچار
قهر خدایی کشید یکسره ز ایشان دمار
ملت آزاد کرد جنبش خویش آشکار
حامی ملت رسید با سپه بختیار
حشمتش اندر یسار، شوکتش اندر یمین

بهار در یک ترکیب‌بند بلند با عنوان «آیین عبرت»، که یک سال پس از تاج‌گذاری محمدعلی‌شاه سروده و بخشی از آن را در روزنامه نوبهار به چاپ رسانیده است، با الهام از اولین بیت قصیده «ایوان مدائن» خاقانی، شاعر قرن ششم، و بافت آن از نظرگاه درون‌مایه، سیر و سیاحتی دامنه‌دار در تاریخ ایران می‌کند و فراز و فرود ادوار گوناگون تاریخی ایران را بررسی می‌نماید تا در برابر دیدگان شه‌ریار نوپدید، آینه‌ای

از عبرت بگذارد. او برای شهریاران سببی جز هوشیاری، عدل، داد و دهش نمی‌بیند و آنجا که می‌بایست از انگیزه فرود سلسله‌های قدرت و جبروت یاد کند، استبداد و خودرأیی را به‌عنوان عمده‌ترین علت در پیش چشم شهریار می‌گذارد. برای نمونه، درباره پادشاهی جمشید می‌گوید:

جم در آغاز شهی بگرفت راه و رسم داد
لیک در آخر به استبداد و خودرأیی فتاد
هم در استبداد شد تا ملک خود بر باد داد
آری، آری، ملک از استبداد خواهد شد به باد...

برای آنکه محمدعلی‌شاه غافل را بیشتر با طبیعت آنچه گذشته است آشنا سازد، به برشمردن حوادث و حرکت‌های دوران پدر تاج‌دار او می‌پردازد. از جابه‌جایی امین‌الدوله، کُروفرّ عین‌الدوله و کوشش اتابک گرفته تا بست‌نشینی‌های مردم و روحانیان، کشمکش میان دولتیان و بازاریان، و جنگ و هنگامه‌هایی که بر سر کوی و برزن درمی‌گیرد، با او گفت‌وگو می‌کند. این چنین زنجیره‌ای از کوشش‌ها را تا امضای فرمان مشروطیت می‌سازد و از مجموعه آن به‌عنوان یک جنبش ملی یاد می‌کند (Bahar, 1996).

بهار کلام خود را با هشدار به محمدعلی‌شاه به پایان می‌برد و کوشش می‌کند که وجدان او را به‌عنوان شهریاری که باید در این دوران حساس و مهم برخیزد و سرنوشت کشور خویش را در دست گیرد، بیدار کند:

این همه آثار شاهان، خسروا، افسانه نیست
شاه را، شاه، گزیر از سیرت شاهانه نیست
خسروی اندر خور هر مست و هر دیوانه نیست
مجلس‌افروزی ز شمع است، آری، از پروانه نیست
اینک، اینک، کدخدایی جز تو در این خانه نیست
خانه‌ای چون خانه تو، خسروا، ویرانه نیست
خیز و از داد و دهش آباد کن این خانه را
و اندک‌اندک دور کن از خانه‌ات بیگانه را

(Bahar, 1996)

در این قصیده، بهار نه‌تنها فتح تهران را جشن می‌گیرد، بلکه آن را پیروزی «ملت» بر «استبداد» و طلایع آزادی توصیف می‌کند. شاعر، محمدعلی‌شاه را «دارا»ی مستبد می‌نامد که تخت خود را بر خون و ظلم بنا نهاده بود. او در مسمط معروف «به یاد وطن» نیز فضای خفقان‌بار پیش از مشروطه را ترسیم می‌کند و در این ابیات، آزادی به‌مثابه شرط حیات معنا می‌یابد و تسلیم در برابر استبداد، برابر با مرگ تلقی می‌شود. این نگره کاملاً با گفتمان روشنفکری مشروطه همخوان است. بهار در سال ۱۳۲۷ خورشیدی، که برای معالجه به سوئیس رفته و در آسایشگاه دهکده لژن بستری شده بود، این قصیده را که به نام «لژنیه» معروف شد، در وصف طبیعت و «به یاد وطن» و دوری از یار و دیار ساخت و در آن، از افتخارات گذشته ایران و درماندگی امروز آن با حسرت یاد کرده است:

شد داغ دلم تازه که آورد به یادم
تاریکی و بدروزی ایران کهن را
آن روز چه شد کایران ز انوار عدالت
چون خلد برین کرد زمین را و زمن را

آن روز که گودرز، پی دفع عدو کرد
گل‌رنگ ز خون پسران دشت پشن را
و آن روز که پیوست به اروند و به اردن
کورش، کر و و خش و ترک و مرو و تجن را
و آن روز که کمبوجیه پیوست به ایران
فینیقی و قرطاجنه و مصر و عدن را
و آن روز که دارای کبیر از مدد بخت
برکند ز بن ریشه آشوب و فتن را
افزود به خوارزم و به بلغار، حبش را
پیوست به لیبی و به پنجاب، ختن را
زان پس که ز اسکندر و اخلاف لعینش
یک قرن کشیدیم بلایا و محن را
ناگه وزش خشم دهاقین خراسان
از باغ وطن کرد برون زاغ و زغن را
آن روز کز ارمنیه بگذشت تراژان
بگرفت تیسفون، صفت بیت حزن را
رومی ز سوی مغرب و سگری ز سوی شرق
بیدار نمودند فروخته فتن را
در پیش دو دریای خروشان، سپه پارت
سد گشت و دلیرانه نگه داشت وطن را
پرخاشگران ری و گرگان و خراسان
کردند ز تن سنگر و از سینه مجن را
خون در سر من جوش زند از شرف و فخر
چون یاد کنم رزم کراسوس و سورن را
آن روز کجا شد که ز یک ناوک «وهرز»
بنهاد نجاشی ز کف اقلیم یمن را
و آن روز که شاپور به پیش سم شبرنگ
افکند به زانوی ادب والرین را
و آن روز کجا رفت که یک حمله بهرام
افکند ز پا ساوه و آن جیش کشن را
آن روز کجا شد که ز پنجاب و ز کشمیر

اسلام برون کرد وثن را و شمن را
و آن روز که شمشیر قزلباش برآشفست
در دیده رومی به شب تیره وسن را
آن روز که نادر، صف افغانی و هندی
بشکافت، چو شمشیر سحر عقد پرن را
و آن گه به کف آورد به شمشیر مکافات
پیشاور و دهلی و لاهور و دکن را
و آن ملک بیخشید و بشد سوی بخارا
وز بیم بلرزاند بدخشان و پکن را
و امروز چه کردیم که در صورت و معنی
دادیم ز کف تربیت سرّ و علن را
نیکو نشود روز بد از تربیت بد
درمان نتوان کرد به کافور، عنن را
بالجمله محال است که مشاطه تدبیر
از چهره این پیر برد چین و شکن را
جز آنکه سراپای جوان گردد و جوید
در وادی اصلاح، ره تازه شدن را
ایران بود آن چشمه صافی که به تدریج
بگرفته لجن تا گلو و زیر ذقن را
کو مرد دلیری که به بازوی توانا
بزدايد از این چشمه، گل ولای و لجن را
هرچند که پیچیده به هم رشته تدبیر
آرد سوی چنبر سر گم گشته رسن را
اصلاح ز نامرد نخواهید که نبود
یک مرتبه شمشیرزن و دایره زن را
من نیک شناسم فن این کهنه حریفان
نحوی به عمل نیک شناسد لم و لن را
آن کهنه حریفی که گذارد ز لئیمی
در بیع و شری جمله قوانین و سنن را
طامع نکند مصلحت خویش فراموش
لقمه به مثل گم نکند راه دهن را

جز فرقه مصلح نکند دفع مفاسد
آن فرقه که آزره ندارد تو و من را
بی‌تربیت، آزادی و قانون نتوان داشت
سعفص نتوان خواند، نخوانده کلمن را
امروز امید همه زی مجلس شور است
سر باید کآسوده نگه دارد تن را
گر سر عمل متحد از پیش نگیرد
از مرگ صیانت نتوان کرد بدن را
جز مجلس ملی نزند بیخ استبداد
افریشتگان قهر کنند اهریمن را
بی‌نیروی قانون نرود کاری از پیش
جز بر سر آهن نتوان برد ترن را
گفتار بهار است وطن را غذای روح
مام از لب کودک نکند منع لبن را
این‌گونه سخن گفتن حد همه‌کس نیست
داند شمن آراستن روی وثن را
یارب، تو نگهبان دل اهل وطن باش
که امید بدیشان بود ایران کهن را

جنگ جهانی دوم و اشغال ایران

جنگ جهانی اول هشت روز پس از تاج‌گذاری احمدشاه، آخرین پادشاه سلسله قاجار، آغاز شد. اشغال ایران توسط دو عضو قوای متفقین در جنگ جهانی دوم، در سوم شهریور سال ۱۳۲۰ اتفاق افتاد. موقعیت راهبردی ایران در غرب آسیا و منطقه خاورمیانه، ایران را از یک سو چنان پل در مسیر دسترسی انگلستان به هندوستان، که مستعمره بزرگش بود، قرار داد و از سوی دیگر، مرز طولانی آبی و خاکی ایران با روسیه موجب شد دامنه تخاصمات قوای متفق علیه دول متحد به داخل خاک ایران کشیده شود. علاوه بر آن، گرایش رضاشاه پهلوی به هیتلر و امپراتوری آلمان‌ها در اروپا را هم می‌توان از علل اشغال ایران توسط متفقین در این جنگ جهانی برشمرد که مشکلات بسیار بزرگی در سراسر ایران آن روز به وجود آورد و مردم را با قحطی، بیماری، عقب‌ماندگی و جنایات بی‌شمار قوای نظامی و سیاسی انگلیس و روسیه مواجه کرد. آغاز جنگ جهانی دوم در ایران، مصادف با شروع به کار دولت محمود جم بود و اشغال ایران در دولت احمد متین‌دفتری صورت گرفت و پایان آن در دولت احمد قوام‌الدوله رقم خورد.

جنگ جهانی و نقض بی‌طرفی ایران، یکی از تلخ‌ترین تجربه‌های سیاسی بهار بود. او در این دوره، اشعاری آکنده از خشم و اندوه نسبت به بی‌کفایتی دولت و جنایات اشغالگران سرود. بهار یکی از سیاست‌مداران آگاه ایرانی است که در فراز و فرود تاریخ، قدر سخن ارزشمند فارسی را دانسته و «این قیمتی در لفظ دری را» به «پای خوکان» نریخته است.

این ادیب سخنور که هم دوره استبداد، به‌ویژه پهلوی اول، را درک کرده و هم تجربه استعمار و جنگ جهانی دوم را داشت، از زبان شعر برای بیان آرمان‌های ایرانی معاصر بهره گرفت. او در شعر خود، تصویری روشن از دردها، رنج‌ها، آرزوها و آرمان‌های ایرانیان ترسیم نمود. علاوه بر آن، ضمن تمجید از روحیه صلح‌طلبی ایرانیان، اقتدار و عزت ایرانی و سر فرود نیاوردن در برابر ستم‌پیشگان نابکار را به تصویر کشید. قصیده «دماوندیه» ملک‌الشعراى بهار، در ضمیر ایرانیان سرشار از روحیه انقلابی، حماسه و مقاومت در برابر ظالمان و نظام استبدادی است. شاعر، با درک جایگاه اسطوره‌ای دماوند، آن را به نمادی از پایداری مردم ایران در آشوب‌های روزگار تبدیل می‌کند و ملتی را که به‌ظاهر گرفتار استبداد شده‌اند، با اندیشه‌ای متعالی، چون کوه دماوند استوار می‌سازد.

بهار با زبانی کنایی، بی‌اعتنایی قدرت‌های بزرگ به حاکمیت ایران را به تصویر می‌کشد. او در بسیاری از اشعار این دوره، علت مصیبت را در ضعف حکومت مرکزی و خیانت نخبگان می‌جوید. قحطی بزرگ ۱۲۹۶ تا ۱۲۹۸ ه‍.ش. نیز در شعر او بازتابی هولناک دارد. شعر بهار، بازتاب مستقیم واقعیت اجتماعی آن روزگار است.

بهار در مقام روزنامه‌نگار نیز در روزنامه نوبهار، گزارش‌های مفصلی از قحطی و احتکار منتشر می‌کرد (Bahar, 2001). ملک‌الشعراى بهار هم‌زمان با انقلاب مشروطه به جمع آزادی‌خواهان پیوست. همین تغییر نگرش نسبت به جامعه، به ایجاد مفاهیمی تازه در شعرش منجر شد.

با نگاهی جامع به شعر بهار، می‌توان جهان‌بینی این شاعر عصر بیداری را از حوادث و مقتضیات زمان دریافت. از سوی دیگر، با مطالعه و تفکر در شعر بهار می‌توان از دو عنصر اصلی شعر او، به لحاظ محتوا و مضمون، یعنی آزادی و وطن نام برد. به‌جرت می‌توان گفت پایه اندیشه شعری این شاعر نامور بر این دو عنصر مهم استوار است (Nazari, 2017).

قرارداد ۱۹۱۹ و وثوق‌الدوله و زمینه‌ها و مصادیق مخالفت ملک‌الشعراى بهار

قرارداد ۱۹۱۹ و وثوق‌الدوله، موجی از خشم ملی را برانگیخت. این قرارداد که میان دولت ایران، به نخست‌وزیری حسن وثوق، ملقب به وثوق‌الدوله، و دولت بریتانیا به امضا رسید، یکی از مناقشه‌برانگیزترین اسناد تاریخ معاصر ایران است. این موافقت‌نامه که در خلأ قدرت پس از جنگ جهانی اول و با انگیزه تبدیل ایران به تحت‌الحمایه بریتانیا طراحی شده بود، به‌سرعت با مخالفت گسترده نیروهای ملی، روحانیان، روشنفکران و شاعران مواجه شد. ملک‌الشعرا محمدتقی بهار، ادیب، روزنامه‌نگار، نماینده مجلس و مبارز مشروطه‌خواهی که با سلاح شعر و نثر، این قرارداد را «سند بندگی ایران» نامید، نقش مؤثری در افشای ماهیت آن و بسیج افکار عمومی ایفا کرد و در مجلس و مطبوعات به افشاگری پرداخت.

او در قصیده‌ای تند، وثوق‌الدوله را به خیانت به ملت متهم می‌کند و مفاد قرارداد را به باد انتقاد می‌گیرد. این شعر به‌سرعت در میان مردم دهان‌به‌دهان گشت و به نماد مقاومت ملی تبدیل شد. بهار در اینجا از ابزار طنز و هجو سیاسی بهره می‌گیرد تا نخبگان وابسته را رسوا کند. کتاب «تاریخ مختصر احزاب سیاسی» او نیز بخش مبسوطی را به تحلیل این واقعه و مقاومت‌های مردمی اختصاص داده است (Bahar, 1992).

زمینه تاریخی: ایران در پایان جنگ جهانی اول

با پایان جنگ جهانی اول در ۱۹۱۸ میلادی، ایران با آنکه بی‌طرفی اعلام کرده بود، به میدان تاخت‌وتاز نیروهای روس، عثمانی و بریتانیا تبدیل شده بود. قحطی بزرگ ۱۲۹۶ تا ۱۲۹۸ ه‍.ش. بخش زیادی از جمعیت کشور را نابود کرد و دولت مرکزی عملاً فروپاشیده بود. روسیه تزاری با انقلاب بلشویکی ۱۹۱۷ جای خود را به دولتی داد که از قرارداد ۱۹۰۷ خارج شد، اما بریتانیا که نیروهایش در جنوب و مرکز

ایران مستقر بودند، در پی بهره‌برداری از خلأ قدرت برای تثبیت نفوذ انحصاری خود بر ایران بود. هدف لندن تنها حفظ هند نبود، بلکه دستیابی به نفت ایران و جلوگیری از نفوذ آلمان یا شوروی در منطقه نیز به‌شمار می‌رفت.

در چنین بستری، سرِ پرسی کاکس، وزیرمختار بریتانیا، مذاکرات محرمانه‌ای را با حسن وثوق، ملقب به وثوق‌الدوله، آغاز کرد که در مرداد ۱۲۹۸ با امضای «موافقت‌نامه‌ای برای ترقی و پیشرفت ایران» به ثمر نشست (Kasravi, 1999).

مفاد قرارداد ۱۹۱۹

قرارداد ۱۹۱۹ در هفت ماده، ظاهراً برای بازسازی ایران و اصلاح تشکیلات مالی و نظامی تنظیم شده بود، اما در باطن، حاکمیت ایران را به‌شدت مخدوش می‌ساخت. مفاد اصلی عبارت بودند از: اعزام مستشاران انگلیسی به وزارتخانه‌های مالی و جنگ با اختیارات کامل اجرایی؛ اعطای وام دو میلیون پوندی با تضمین درآمدهای گمرک و مالیات‌های غیرمستقیم؛ تشکیل کمیسیونی مشترک برای بازنگری تعرفه‌های گمرکی؛ و تعهد ایران به احداث راه‌آهن با مشاوره بریتانیا. سرانجام، در ماده هفتم آمده بود که بریتانیا متعهد می‌شود «تمامیت ایران» را حفظ کند و خسارت‌های واردشده در جنگ را جبران کند (Abrahamian, 2008). چنین موادی عملاً اداره مالی و ارتش را به دست کارشناسانی می‌سپرد که به لندن پاسخ می‌دادند و استقلال کشور را به پوششی برای تحت‌الحمایگی تبدیل می‌کرد. جالب‌تر آنکه برای جلب موافقت وثوق و اطرافیانش، مبالغی به‌عنوان رشوه پرداخت شد که بعدها اسناد آن انتشار یافت (Madani, 1982).

علل مخالفت ملک‌الشعرا بهار با قرارداد ۱۹۱۹

مخالفت بهار با قرارداد ۱۹۱۹ را می‌توان در چهار محور اصلی تبیین کرد: ملی‌گرایی ضداستعماری، دفاع از آرمان مشروطیت، آگاهی نسبت به پیامدهای اقتصادی و سیاسی، و به‌کارگیری هنر و رسانه به‌عنوان ابزار افشاگری.

بهار، ملک‌الشعرا آستان قدس رضوی، از همان جوانی پا به عرصه مشروطیت نهاد. او روزنامه‌نگار حزب دموکرات بود و با انتشار روزنامه «نوبهار» به روشنگری توده‌ها می‌پرداخت. بهار شعر را رسالت اجتماعی می‌دانست و در تمام بحران‌های سیاسی عصر خود، از استبداد صغیر گرفته تا اشغال ایران، با قلم به میدان می‌آمد. وی در مجلس چهارم و پنجم شورای ملی نیز حضور داشت و از تریبون مجلس، مخالفت خود با نفوذ خارجی را آشکارا بیان می‌کرد. مجموعه این ویژگی‌ها، بهار را به چهره‌ای ممتاز در مبارزه با قرارداد ۱۹۱۹ تبدیل ساخت (Arianpour, 1996).

میهن‌پرستی و ضدیت با سلطه بیگانه بهار از همان لحظات نخست انتشار خبر قرارداد، آن را در تضاد کامل با حاکمیت ملی ایران دید. در سخنی با این مضمون فریاد می‌زند: ای کاش این قرارداد نامیمون، ننگ وطن و ننگ وثوق نبود! در اینجا، مستقیماً وثوق‌الدوله را مایه ننگ ایران می‌نامد و «قرارداد نامیمون» را معادل خیانت به میهن تلقی می‌کند. در جای دیگر، با بیانی طنزآمیز، بریتانیا را گرگی می‌خواند که در لباس ناصح ظاهر شده است: «انگلیس گفت: من پی آبادانی توأم؛ ای ملک خسته، غافل از این مکر و این دغا» (Bahar, 2005). روحیه ضداستعماری بهار، ریشه در تجربه تلخ حضور روس و انگلیس در ایران و خاطرات قحطی و اشغال داشت. او بر این باور بود که هرگونه واگذاری امور مالی و نظامی به بیگانگان، ایران را برای همیشه تحت‌الحمایه می‌سازد.

دفاع از دستاوردهای مشروطیت

انقلاب مشروطه، حاکمیت ملی را به جای اراده فردی نشاند و مجلس را یگانه مرجع تصویب معاهدات بین‌المللی قرار داد. بهار که خود از فعالان مشروطه‌خواه بود، امضای مخفیانه قرارداد بدون اطلاع و تصویب مجلس را نقض صریح قانون اساسی می‌دانست. او در نطقی در مجلس چهارم گفت: «این قرارداد که در خفا بسته شده، نه‌تنها خیانت به ملت ایران، بلکه توهین به روح مشروطیت است» (Mohit

Tabatabaei, 1991). به همین دلیل، بهار همراه با سید حسن مدرس و سایر نمایندگان ملی، از هیچ تلاشی برای جلوگیری از تصویب آن در مجلس فروگذار نکرد.

آگاهی از تبعات اقتصادی و سیاسی

بهار، به عنوان روزنامه‌نگاری آگاه، می‌دانست که تسلط مستشاران انگلیسی بر مالیه و گمرکات، عملاً منابع مالی ایران را در اختیار لندن می‌گذارد و راه توسعه مستقل را می‌بندد. او در مقالات «نوبهار» نوشت: «اگر قرارداد ۱۹۱۹ اجرا شود، دیگر مالیات ایران را انگلیس جمع می‌کند و ارتش ایران را انگلیس فرمان می‌دهد؛ پس از ایران چه باقی می‌ماند؟» (Nowbahar, 1919). این نگاه تحلیلی، مخالفت بهار را از سطح شعار فراتر می‌برد و به مخاطبان نشان می‌داد که تهدید تنها سیاسی نیست، بلکه تمام ساختار معیشت و امنیت کشور را در بر می‌گیرد.

هنر به مثابه رسانه اعتراض

اشعار و طنز سیاسی

بهار از جمله شاعران برجسته دوره مشروطه است که نسبت به مسائل اجتماعی و سیاسی زمان خود بی‌تفاوت نبوده است، بلکه با طنز به سرزنش و نکوهش نابسامانی‌ها و ناملایمات پرداخته است. مهم‌ترین سلاح بهار در کارزار علیه آن قرارداد، شعر بود. او با بهره‌گیری از سنت قصیده‌سرایی و ادبیات طنز، مفاهیم پیچیده سیاسی را برای عموم مردم قابل فهم می‌ساخت. بهار در قطعه، با ایهام در کلمه «وثوق»، به معنای اعتماد، به‌زیبایی نشان می‌دهد که نخست‌وزیر با این اقدام، اعتماد ملت را از دست داده و خود به نماد بی‌اعتمادی تبدیل شده است.

فعالیت‌های مطبوعاتی و پارلمانی بهار

هم‌زمان با سرودن شعر، روزنامه «نوبهار» به مدیریت بهار به سنگر مبارزه با قرارداد تبدیل شد. این روزنامه مقالات تندی منتشر می‌کرد که ماهیت استعماری قرارداد را افشا می‌نمود. دولت وثوق که تاب این انتقادات را نداشت، بارها نوبهار را توقیف و بهار را روانه زندان کرد. بهار خود در خاطراتش می‌نویسد: «بستن نوبهار نتوانست جلو زبان ما را بگیرد؛ زیرا من در زندان نیز شعر می‌گفتم و شعرها چون کبوتران از دیوارها می‌گذشتند» (Bahar, 1992). پس از استعفای وثوق، بهار در مجلس چهارم نیز به صف مخالفان پیوست و در نطق‌های آتشین خود، خواهان الغای کامل قرارداد شد. او با اشاره به رشوه‌های پرداختی، مشروعیت حقوقی و اخلاقی قرارداد را زیر سؤال برد. سرانجام، فشار افکار عمومی و مخالفت‌های مجلس سبب شد این قرارداد هرگز به تصویب نرسد و در ۱۳۰۰ ش رسماً لغو شود.

پیامدهای مبارزات بهار و سرنوشت قرارداد

مقاومت بهار و دیگر رهبران ملی، همچون مدرس و سید ضیاءالدین طباطبایی، در مرحله بعد، نشان داد که جامعه ایران دیگر پذیرای قیمومیت آشکار خارجی نیست. اگرچه وثوق‌الدوله با تطمیع برخی رجال و تهدید مطبوعات کوشید راه را برای اجرای قرارداد هموار کند، طوفان اعتراضات داخلی و تغییرات بین‌المللی، از جمله ظهور بلشویسم و فشار برخی دول خارجی، پروژه را به شکست کشاند. کنسولگری بریتانیا در گزارشی نوشت: «اشعار بهار بیش از هر روزنامه‌ای در تحریک احساسات ضدانگلیسی مؤثر بوده است» (Avery, 1994). بهار با این مبارزه نشان داد که ادبیات سیاسی می‌تواند به‌تنهایی یک جبهه مقاومت فرهنگی تشکیل دهد و ضمانت اجرایی توافق‌نامه‌های استعماری را از درون بپوساند.

با توجه به این مطالب، می‌توان گفت که قرارداد ۱۹۱۹ نمونه کلاسیک تلاش قدرت استعماری برای تبدیل یک کشور مستقل به تحت‌الحمایه از طریق ظاهر اصلاحات بود. مخالفت ملک‌الشعرا بهار با این قرارداد، تلفیقی از میهن‌دوستی عمیق، باور به قانون اساسی مشروطه، آینده‌نگری اقتصادی و قدرت هنری کم‌نظیر بود.

او با سرودن اشعاری آتشین، انتشار مقالات کوبنده در نوبهار و سخنرانی‌های پارلمانی، نقشی محوری در آگاهی‌بخشی به افکار عمومی ایفا کرد و ثابت کرد که شاعر نیز می‌تواند در معادلات سیاسی یک ملت مؤثر باشد. میراث بهار در این مبارزه، فراتر از لغو یک قرارداد، الگویی از مقاومت مدنی مبتنی بر فرهنگ را برای نسل‌های بعدی به یادگار نهاد.

ظهور رضاخان و سرخوردگی از دیکتاتوری

رابطه بهار با رضاخان پیچیده و پرفرازونشیب است. او در ابتدا رضاخان را به‌عنوان نماد اقتدار ملی و نجات‌دهنده ایران از ملوک‌الطوایفی ستود. شعر «به رضاخان سردار سپه» گواه این امیدواری است:

ای سردار بلندآختر ایرانی

بگشای گره از کار پریشانی

(Bahar, 1996)

اما بهار هرگز حاضر به چشم‌پوشی از آزادی نبود. وقتی رضاخان به سوی دیکتاتوری گام برداشت و طرح جمهوری را با شیوه‌ای غیردموکراتیک پیش برد، بهار به صف مخالفان پیوست. او در مجلس، نطقی تاریخی علیه جمهوری خواهی اجباری ایراد کرد:

حقیقت بارک‌الله، چشم بد

مبارک باد این جمهوری زور!

از این پس گوش‌ها کر، چشم‌ها کور

چنین جمهوری بر ضد جمهور

ندارد یاد کس، در هیچ اعصار

نباشد هیچ در قوطی عطار

دریغ از راه دور و رنج بسیار

و بعدها در زندان، اشعاری تکان‌دهنده سرود. شعر «زندان رضاشاه» از تأثیرگذارترین نمونه‌های شعر اعتراضی است:

در این زندان، هوای آزادی نیست

در این دام، جای خرمی نیست

مرا جرمی نبوده جز محبت

به ایران و به فرزند و به همسر

(Bahar, 1996)

در این دوره، بهار از شاعری امیدوار به شاعری تلخ‌کام و منتقد تبدیل می‌شود که حسرت مشروطه از دست‌رفته را می‌خورد. سرخوردگی او نه تنها از شخص رضاشاه، بلکه از شکست ایده حکومت قانون و بازگشت استبداد بود.

بازتاب معضلات اجتماعی در آینه شعر و نثر بهار

فقر، جهل و نابرابری طبقاتی

بهار عمیقاً به رنج طبقات فرو دست واقف بود. او که خود از نزدیک قحطی و فلاکت را دیده بود، شعر را به فریاد گرسنگان و محرومان بدل ساخت. در قطعه «دست فقرا»، با زبانی تلخ به نابرابری‌های اجتماعی می‌تازد:

غنی به ناز و نعمت در فراخی و فراغی

فقیر خسته و گرسنه در خرابه و باغی

(Bahar, 2005)

او علت فقر را نه صرفاً تقدیر، بلکه بی‌عدالتی و سوءمدیریت می‌داند. در کتاب «سبک‌شناسی» و مقالاتش نیز از نظام طبقاتی ناسالم انتقاد می‌کند. بهار به‌خوبی دریافته بود که تا جهل عمومی ریشه‌کن نشود، هیچ اصلاحی پایدار نخواهد ماند. به همین دلیل، تأسیس مدارس و ترویج دانش را وظیفه ملی می‌شمرد. شعر «ای بی‌خبر از علم و ادب» نمونه‌ای از پندهای او به نسل جوان است:

ای بی‌خبر از علم و ادب، چند در این خواب؟

برخیز و ببین ملت بیدار کجا رفت!

(Bahar, 2005)

وضعیت زنان و حقوق اجتماعی

بهار از پیشگامان دفاع از حقوق زنان در ادبیات فارسی است. او در دوره‌ای که بسیاری از شاعران سنتی به هجو «زن» می‌پرداختند، از آموزش و مشارکت اجتماعی زنان حمایت کرد. در شعر «زن و آزادی» می‌گوید:

زن بود شعر خدا، مرد بود نثر خدا

مرد نثری سره و زن غزلی‌تر باشد

نثر هرچند به تنهایی خود هست نکو

لیک با نظم چو پیوست نکوتر باشد

زن یکی، مرد یکی، خالق و معبود یکی

هر یک از این سه، دو شد مهره به شش در باشد

این ابیات نشان می‌دهد بهار نه‌فقط از منظر ترجم، بلکه از منظر نقش بنیادین زن در پیشرفت اجتماعی به موضوع می‌نگرد. او کشف حجاب رضاشاهی را نیز با دیده نقد نگریست، چراکه آن را تحمیلی و بدون زمینه‌سازی فرهنگی می‌دانست. در مقالات خود، خواهان ارتقای آگاهی زنان و حق رأی برای آنان بود.

بحران هویت ملی و غرب‌زدگی

اوایل قرن بیستم، مواجهه با تمدن غرب، بحران هویتی پدید آورده بود. بهار برخلاف برخی روشنفکران که کورکورانه غرب را می‌ستودند و برخلاف متحجران که هرگونه نوآوری را رد می‌کردند، راه میانه را برگزید. او «تجدد» مشروط به حفظ «اصالت ایرانی و اسلامی» را می‌پذیرفت. شعر «فریاد از این غرب و فریاد از این شرق» نمونه برجسته‌ای از این دغدغه است:

نه این سوی، ره سود و دانش گشاد

نه آن سوی، زنجیر تقلید داد

(Bahar, 2005)

او در نثر خود نیز همواره بر احیای هویت ملی از راه زبان و ادبیات فارسی و نیز بهره‌گیری هوشمندانه از دستاوردهای علمی جدید تأکید داشت. کتاب «سبک‌شناسی» او در واقع تلاشی برای بازتعریف هویت ادبی ایران در عصر جدید بود.

شگردهای ادبی و زبانی بهار در خدمت مضامین سیاسی - اجتماعی

بهار برای اثرگذاری بیشتر بر مخاطب، از تنوع شگردهای ادبی بهره می‌گرفت:

- استفاده از قالب‌های کلاسیک با محتوای جدید: او قصیده و مسمط را که قالب‌های مدحی و تغزلی بودند، به خدمت بیان اندیشه‌های انقلابی درآورد. مسمط «به یاد وطن» نمونه اعلاست.

- زبان حماسی و پهلوانی: بهار با بهره‌گیری از تلمیحات به شاهنامه و اساطیر ایرانی، مبارزات سیاسی را به حماسه‌های ملی پیوند می‌زد. مثلاً در شعر «فتح تهران»، مجاهدان را به رستم و اسفندیار تشبیه می‌کند.

- طنز و هجو سیاسی: شاعر در نقد رجال فاسد، زبانی گزنده و کنایی دارد. هجو و ثوق‌الدوله یا انتقاد از مجلس ناکارآمد، نمونه‌های درخشان این شیوه است.

- سادگی و روانی در عین فصاحت: بهار در کنار زبان فاخر، در بسیاری از اشعار اجتماعی خود زبانی نزدیک به گفتار عامه دارد تا پیامش به توده‌ها برسد.

- نمادپردازی: او از نمادهایی چون «کاه»، به‌عنوان آهنگر قهرمان، «ضحاک»، به‌عنوان استبداد، «دیو»، به‌عنوان استعمار، و «زندان»، به‌عنوان خفقان، استفاده می‌کند.

- تلمیحات تاریخی و مذهبی: بهار با استناد به تاریخ ایران باستان و وقایع صدر اسلام، به مبارزات سیاسی‌اش مشروعیت می‌بخشد. این تنوع و نوآوری، بهار را به یک رسانه‌گر تمام‌عیار بدل ساخته بود که می‌توانست با هر طیفی از مخاطبان ارتباط برقرار کند.

نثر سیاسی - اجتماعی بهار

روزنامه‌نگاری و تاریخ‌نویسی

بهار علاوه بر شعر، در نثر نیز چهره‌ای برجسته است. روزنامه‌های «نوبهار»، چاپ مشهد، و «تازه‌بهار»، چاپ تهران، از تأثیرگذارترین جراید عصر مشروطه و رضاشاه بودند. مقالات تند و صریح او علیه بیگانگان و فساد داخلی، بارها موجب توقیف روزنامه و زندانی شدنش شد. او در روزنامه‌نویسی، نثری روان، آمیخته به طنز و استدلال را به کار می‌گرفت که برای عموم خوانندگان قابل فهم بود (Bahar, 2001).

اما شاهکار منثور بهار، بی‌گمان «تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران» است. این کتاب که جلد اول آن تا انقراض قاجار، در ۱۳۰۴ ش، را پوشش می‌دهد، فقط یک کتاب تاریخی نیست، بلکه تحلیلی سیاسی - اجتماعی و عمیق از فروپاشی نظام کهن و ظهور جریان‌های جدید است. بهار در این کتاب، از نقش احزاب، فرقه‌ها، مطبوعات و دخالت خارجی‌ها با بیانی مستند و انتقادی سخن می‌گوید و به‌نوعی، راوی صادق شکست‌ها و پیروزی‌های ملت ایران است (Bahar, 1992). از آنجا که خود در بسیاری از رویدادها مشارکت داشته است، کتابش ارزش یک منبع دست‌اول را دارد و به‌روشنی بازتاب‌دهنده اوضاع سیاسی و اجتماعی از دید یک روشنفکر متعهد است.

تأثیرگذاری بهار بر جریان‌های سیاسی - اجتماعی و ادبی

بهار را به‌حق «پدر شعر سیاسی معاصر ایران» نامیده‌اند. او با گسستن از سنت مدح درباری و بنیان‌گذاری «شعر ملی»، راه را برای شاعرانی چون عارف قزوینی، فرخی یزدی، میرزاده عشقی و بعدها نیما یوشیج و احمد شاملو هموار ساخت. عارف قزوینی خود اذعان می‌داشت که از قصاید بهار الهام گرفته است (Sepanlou, 2001).

در عرصه اجتماعی، اشعار بهار حکم بیانیه‌های سیاسی را داشتند. قصیده «فتح تهران» و شعر ضد قرارداد ۱۹۱۹، روحیه مقاومت را در جامعه تقویت کرد. او با نهادینه کردن مفهوم «وطن» به‌عنوان یک ارزش قدسی در شعر فارسی، سهم بزرگی در شکل‌گیری هویت ملی مدرن ایرانی ایفا نمود. تأسیس انجمن‌های ادبی و تربیت شاگردان نیز از دیگر خدمات فرهنگی - اجتماعی اوست.

از منظر تاریخ‌نگاری نیز، کتاب «احزاب سیاسی» بهار برای دهه‌ها مرجع اصلی پژوهشگران تاریخ معاصر بوده و هست. او نشان داد که یک ادیب می‌تواند فراتر از برج عاج، نقشی مؤثر در تعیین سرنوشت کشورش داشته باشد.

در یک نگاه کلی، بررسی اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران در آینه آثار ملک‌الشعرای بهار نشان می‌دهد که او نه یک شاعر بی‌طرف، بلکه «وجدان بیدار» و «روایتگر متعهد» روزگار خویش بود. با توجه به نظریه بازتاب و تحلیل محتوای اشعار و آثار منثور بهار، می‌توان دریافت که تمامیت زندگی سیاسی و اجتماعی ایران، از مشروطه تا پایان حکومت رضاشاه، در آثار بهار بازتاب یافته است: استبداد صغیر و فتح تهران، اشغال ایران در جنگ جهانی اول، قحطی و فقر، قرارداد ۱۹۱۹، جمهوری خواهی و استبداد رضاخانی. او این وقایع را نه به صورت گزارش‌های خشک، بلکه با عاطفه‌ای ژرف و تحلیلی نقادانه روایت کرده است. معضلات اجتماعی چون فقر، جهل، نابرابری، عقب‌ماندگی زنان و غرب‌زدگی از دغدغه‌های ثابت اندیشه او بود. بهار با شعر و نثر خود کوشید تا این مسائل را به گفتمان عمومی وارد سازد و راه‌حلهایی نظیر آموزش همگانی، عدالت اجتماعی و نوسازی آگاهانه ارائه دهد. شگردهای ادبی و زبانی بهار، شامل به‌کارگیری قالب‌های کهن برای محتوای نو، زبان حماسی، طنز سیاسی، نمادپردازی و ساده‌نویسی، همگی در خدمت انتقال مؤثرتر پیام سیاسی - اجتماعی او قرار داشت. نثر بهار، به‌ویژه روزنامه‌نگاری و تاریخ‌نویسی‌اش، مکمل شعر او در عرصه روشنگری بود. کتاب «تاریخ مختصر احزاب سیاسی» سندی بی‌بدیل برای فهم جریان‌های سیاسی آن دوره است. بهار با تلفیق هنر و تعهد، الگویی ماندگار از «شاعر ملی» خلق کرد و تأثیری پایدار بر نسل‌های بعدی ادبیات و سیاست ایران گذاشت.

در پایان باید گفت که بازخوانی آثار بهار برای فهم ریشه‌های بحران‌ها و آرمان‌های ایران معاصر ضروری است. او به ما آموخت که ادبیات نه گریز از واقعیت، بلکه مواجهه‌ای شجاعانه با آن است. از این رو، شعرش همچنان زنده و الهام‌بخش است؛ چراکه «آینه‌دار» روزگاری است که پژواکش هنوز در گوش تاریخ ایران طنین‌انداز است.

تحلیل دو شعر سیاسی و اجتماعی

در پایان این مقال، تحلیلی جامع از دو قصیده معروف بهار، «دماوندیه» و «جغد جنگ»، ارائه می‌شود.

الف - دماوندیه

این شعر یکی از برجسته‌ترین نمونه‌های شعر متعهد و سیاسی در دوره مشروطه است. شعر با عنوان «دماوندیه»، که گاه با نام «دماوند» یا با مطلع «ای دیو سپید پای در بند» نیز شناخته می‌شود، در قالب قصیده و با درون‌مایه‌ای حماسی، صلابت کوه و خشم شاعر را به‌خوبی منتقل می‌کند. موضوع این شعر، خطاب اعتراض‌آمیز و نمادین به کوه دماوند، به‌عنوان نماد ایران خاموش و دربند، و فراخوانی برای قیام و نابودی ستم است.

زمینه تاریخی و اجتماعی

شادروان بهار در یادداشت‌های خود درباره این قصیده می‌نویسد: «در سال ۱۳۰۱ شمسی گفته شد. در این سال، به تحریک بیگانگان، هرج‌ومرج قلمی و اجتماعی و هتاک‌ها در مطبوعات و آزار وطن‌خواهان و سستی کار دولت مرکزی بروز کرده بود. این قصیده در زیر تأثیر آن معانی در تهران گفته شده و پایتخت هدف شاعر قرار گرفته است» (Bahar, 2005).

این قصیده در بحبوحه ناامیدی از ثمرات انقلاب مشروطه و در دوران استبداد صغیر سروده شد. پس از به توپ بستن مجلس توسط محمدعلی‌شاه قاجار، فضای خفقان و سرکوب بر ایران حاکم شده بود. بهار که از مبارزان راه آزادی بود، در این قصیده فریاد خشم و اعتراض خود را از زبان نمادهای ملی به گوش تاریخ می‌رساند. او در این شعر در زندان به سر می‌برد.

محتوای قصیده را می‌توان در چهار لایه یا بخش اصلی تحلیل کرد:

- توصیف نمادین و فراخوانی، بخش آغازین: شعر با تصویری از دماوند به‌عنوان «دیو سپید»ی در زنجیر آغاز می‌شود. این تصویر پارادوکسیکال، یا ضدنما، است: کوهی عظیم با قامتی برافراشته، اما اسیر و خاموش:

ای دیو سپید پای در بند

ای گنبد گیتی، ای دماوند

- نمادپردازی: «دیو سپید» یادآور اسطوره‌های کهن ایران، به‌ویژه شاهنامه، است. بهار، دماوند را نه یک کوه بی‌جان، بلکه موجودی زنده و برخوردار از اراده و عاطفه تصویر می‌کند.

- حس شاعر: آمیزه‌ای از ستایش صلابت، در تعبیر «گنبد گیتی»، و گلایه از سکوت، در تعبیر «پای در بند».

توصیف خشم و انفجار، هسته پویای شعر: پس از فراخوانی، شاعر با زبانی تند و سرشار از پویایی، دماوند را به فوران و نابودی ظلم فرامی‌خواند:

بفکن ز پی این اساس تزویر

بگسل ز هم این نژاد و پیوند

همچون شرر آتشی برافروز

زین دامن کوه آتش‌آوند

- حرکت از ایستایی به پویایی: بهار از دماوند می‌خواهد از یک نماد ایستا، یعنی کوه، به نیرویی فعال و ویرانگر، یعنی آتشفشان، تبدیل شود. این گذار، استعاره از ضرورت تبدیل خشم فروخورفته ملت به انقلابی ویرانگر علیه اساس «تزویر» و «نژاد و پیوند» فاسد قدرت است.

- تعبیر انقلابی: «شرر»، «آتش» و «آتش‌آوند»، به معنای آنچه آتش می‌افروزد، نشان از چرخش بهار به سوی راه‌حل‌های رادیکال و انقلابی دارد.

- نقد مستقیم سیاسی و اجتماعی، لایه پنهان: در لایه‌ای عمیق‌تر، تمام خطاب‌ها به دماوند، در واقع خطاب به ملت ایران و روشنفکران است. ابیاتی مانند:

از دامن توست این همه کین

در سینه توست این همه چند

«کین» در دامن دماوند، اشاره به کینه‌های تاریخی و انباشته‌شده در دل ملت دارد که باید بیرون بریزد. «چند» اشاره به رنج و اندوه فراوان ملت و ناشی از استبداد است. بهار، سکوت و تحمل را عامل تداوم ستم می‌داند و می‌خواهد این صبر لبریز شود و به فریادی کوه‌آسا بدل گردد.

- پیوند با اسطوره و تاریخ ملی: بهار با آوردن تعبیری چون «ضحاک»، شعر را به لایه‌های عمیق ناخودآگاه جمعی ایرانیان پیوند می‌زند:

ای کوه، بس است داغ و ناکام

فریاد بزن، چو من، ز بیداد

در برخی روایات و ابیات الحاقی یا مرتبط با «دماوندیه»، اشاره به ضحاک و زندانی‌بودنش در دماوند صریح‌تر است. این اسطوره‌پردازی، ظلم محمدعلی‌شاهی را معادل ظلم ضحاک ماردوش قرار می‌دهد و قیام علیه او را نه یک عمل سیاسی صرف، بلکه تحقق یک ضرورت اسطوره‌ای، چون قیام کاوه، برای نجات ایران معرفی می‌کند.

برجسته‌ترین ویژگی‌های هنری و بیانی

حس‌آمیزی و تشخیص (Personification): دماوند کاملاً جاندار پنداشته می‌شود. صفاتی چون «پای در بند»، «دامن» و «سینه» و افعالی چون «بفکن»، «بگسل» و «برافروز» به کوه نسبت داده می‌شود. این تشخیص‌های استعاری و خطابی، تأثیر عاطفی فوق‌العاده‌ای به شعر بخشیده است.

موسیقی حماسی و کوبنده: وزن شعر، ضرب‌آهنگی سنگین، کوبنده و حماسی دارد که گویی صدای غرش کوه و کوبش پتک بر سندان است. قافیه‌های محکم، با پسوندهای «وند» و «ند»، نیز بر این صلابت می‌افزاید.

زبان کهن‌گرا و فخیم: بهار با تسلط بر ادب کهن فارسی، از واژگان و ترکیباتی مانند «گنبد گیتی»، «اساس تزویر»، «آتش‌آوند»، «کین» و «چند» استفاده کرده است که بر شکوه و جاودانگی لحن اعتراضی شعر می‌افزاید.

دوگانگی عشق و خشم: شاعر از سویی عاشق دماوند به‌عنوان نماد میهن است، در تعبیر «ای گنبد گیتی»، و از سوی دیگر، از سکوت و خاموشی آن در برابر ستم خشمگین است. این دوگانگی، عمق تراژیک به شعر بخشیده است.

«دماوندیه» یک بیانیه سیاسی - اسطوره‌ای است که در قالب قصیده‌ای استوار ریخته شده است. بهار در این شعر، دماوند، یعنی طبیعت، را سیاسی می‌کند و آن را به نماد ملت خشمگین، اما خاموش، بدل می‌سازد. از توصیف رمانتیک کوه فاصله می‌گیرد و به آن رسالت انقلابی می‌بخشد. با پیوندزدن مبارزه معاصر، یعنی مشروطه‌خواهی، به اسطوره ضحاک، به اعتراض خود عمق تاریخی و هویتی می‌دهد. این قصیده، نقطه اوج تلفیق «سنت ادبی کهن» با «دغدغه‌های سیاسی مدرن» در شعر بهار است و به‌حق، به یکی از نمادهای شعر اعتراض در زبان فارسی تبدیل شده است.

تحلیل شعر «جغد جنگ» از ملک‌الشعرا بهار

مشخصات کلی و بستر تاریخی

بهار شعر «جغد جنگ» را در قالب قصیده، در همان حال‌وهوای سنگین و اعتراضی «دماوندیه» و در گیرودار جنگ جهانی دوم، در ۱۳۲۹ ه.ش./۱۹۵۰ م، و حضور ویرانگر نیروهای بیگانه، روس، انگلیس و عثمانی، در ایران و به خواهش دوستان صلح‌طلب خود سرود. با آنکه ایران اعلام بی‌طرفی کرده بود، به میدان اصلی تاخت‌وتاز و قحطی بزرگ ۱۲۹۶ تا ۱۲۹۸ ش تبدیل شد. بهار در این شعر، مرثیه‌ای سیاسی - اجتماعی برای ایران اشغال‌شده، قحطی‌زده و در حال مرگ و در اعتراض به جنگ، کشت‌وکشتار و نابودی شهر و روستا می‌سراید.

این شعر، بیانگر جنگ و تبعات ناخوشایند آن است و دردها و رنج‌هایی ناشی از جنگ را که به انسان‌ها و جهان صدمه‌های جبران‌ناپذیری وارد می‌کند، آشکار می‌سازد. شاعر با استفاده از استعاره‌ها و تصاویر قوی، نسبت به اثرات مخرب جنگ بر زندگی، طبیعت و انسان‌ها، اعتراض خود را اعلام می‌دارد. او به حقایق تلخ و وحشتناک ناشی از جنگ اشاره می‌کند و از آرزوی صلح و آشتی سخن می‌راند. در پایان، شاعر از جنگ به‌عنوان غولی وحشتناک یاد می‌کند که باید سر آن را سالم به پای صلح و آرامش افکند. همچنین، شاعر بر این نکته تأکید دارد که تنها با وجود صلح و محبت می‌توان به زندگی سالم و امن دست یافت:

فغان ز جغد جنگ و مرغوی او

که تا ابد بریده باد نای او

بریده باد نای او و تا ابد

گسسته و شکسته پر و پای او

ز من بریده یار آشنای من

کزو بریده باد آشنای او
چه باشد از بلای جنگ صعب‌تر
که کس امان نیابد از بلای او
شراب او ز خون مرد رنجبر
وز استخوان کارگر غذای او
همی‌زند صلاهی مرگ و نیست کس
که جان برد ز صدمت صلاهی او
همی‌دهد ندای خوف و می‌رسد
به هر دلی مهابت ندای او

تحلیل لایه‌های محتوایی و مضمونی

اگر «دماوندیه» فریاد خشم و فراخوان قیام بود، «جغد جنگ» آوای سوگ، ناامیدی عمیق و کابوس مرگ ملی است. محتوای شعر در چند محور می‌چرخد:

نمادپردازی وارونه از ققنوس به جغد: بهار در این شعر، نماد پرنده را کاملاً وارونه می‌کند. اگر در ادبیات کلاسیک، بلبل و ققنوس نماد شادی و رستاخیزند، جغد در فرهنگ ایرانی نماد شومی، ویرانی و مرگ است. «جغد جنگ» استعاره از خود پدیده جنگ است. شاعر، جنگ را همچون جغدی می‌بیند که بر بام ایران نشسته و آواز شومش، خبر از مرگ و نیستی می‌دهد. این یک بدعت مهم در نمادپردازی سیاسی فارسی است. تصویرپردازی از آخرالزمان و فروپاشی، لایه غالب شعر هسته مرکزی شعر، توصیف هولناک ایران در بحبوحه قحطی و اشغال است. این تصاویر از جنس «آخرالزمان» یا «دوزخ روی زمین» هستند:

فروپاشی نهادهای اجتماعی: شاعر از ویرانی «ملت»، «سنت»، «دولت»، «شوکت» و «ملت ایران» سخن می‌گوید. همه نهادهای حیات‌بخش ملی از هم پاشیده‌اند.

تصاویر مرگ و گرسنگی، کانون تراژدی: ابیاتی که به قحطی اشاره دارند، تکان‌دهنده‌ترین بخش شعرند:

بچه‌ها را پیش سگان می‌برد مادر
خوشه‌ها را در پی هم می‌چرد دام

این دو مصرع، اوج فروپاشی اخلاقی و طبیعی ناشی از گرسنگی را نشان می‌دهند: مادری که کودک مرده‌اش را خوراک سگان می‌کند و دام‌هایی، یعنی چارپایان، که به جای علف، مانند حیوانات درنده، به دنبال خوشه‌های گندم رهگذران می‌چرند، تصویری دوزخی و واژگون از طبیعت و انسانیت را نشان می‌دهد.

مرگ دانش و خرد: بهار، به عنوان یک روشنفکر، از نابودی «قلم» و «خرد» و جایگزینی آن با خشونت و تفرقه جنگ، شیون می‌کند.

یأس فلسفی و اعتراض به تقدیر

برخلاف «دماوندیه» که سراسر انرژی و فراخوان برای انفجار بود، در «جغد جنگ» رگه‌ای از یأس و اعتراض به چرخ گردون دیده می‌شود:

ای فلک، با که در توافق و دادی؟

و ای جهان، با که بر تسالم و رامی؟

شاعر، آسمان و روزگار را به پرسش می‌گیرد که چرا با ستمکاران هم‌پیمان شده‌ای؟ این «اعتراض به کیهان»، نشان‌دهنده عمق فاجعه است؛ فاجعه‌ای که دیگر تنها به ظلم شاه و سلطان محدود نیست، بلکه گویی کل هستی علیه ایران قد علم کرده است. این لحن، شعر را به مرثیه‌های فلسفی خیام نزدیک می‌کند، اما با دغدغه‌ای کاملاً ملی و سیاسی.

نوستالژی گذشته و سوگ حال

بهار پیوسته وضع فاجعه‌بار «اکنون» را با شکوه «گذشته» مقایسه می‌کند. اشاره به «نام و ننگ»، به معنای ناموس ملی، «جاه و اقبال» و «بخت بلند» که همه نابود شده‌اند، در همین راستاست. این سوگ برای «ایران پیشامشروطه» یا «ایران آرمانی مشروطه» نیست، بلکه سوگ برای اصل «ایرانی» و تمدنی است که زیر سم ستوران خارجی و داخلی لگدمال می‌شود.

ویژگی‌های هنری و سبکی برجسته

آشنایی‌زدایی از نماد سنتی: استفاده از «جغد» به عنوان نماد مرکزی یک قصیده سیاسی، سنت‌شکنی قدرتمندی است. بهار، این پرنده نحس در باور عامیانه را به نماد مدرن «جنگ» تبدیل می‌کند و از بار منفی آن نهایت بهره را برای فضا سازی تراژیک می‌برد. رئالیسم تلخ و بی‌پرده، زبان تن و گرسنگی: تصاویری چون بردن کودکان نزد سگان یا چریدن دام‌ها در پی هم، از جنس رئالیسم کثیف و بی‌پرده اجتماعی است. بهار در این شعر از لفافه کنایه و استعاره حماسی بیرون می‌آید و با زبانی مستقیم‌تر، عمق فاجعه انسانی را نشان می‌دهد.

موسیقی درونی حزن‌آلود: واژگانی چون «شوم‌پیک»، «تیره‌ایام»، «تباه» و «ویران» و تکرار قافیه‌های سنگین و پرطنین، فضایی گوش‌خراش و پر از وحشت ایجاد می‌کند. برخلاف ضرب‌آهنگ حماسی و تهییجی «دماوندیه»، موسیقی «جغد جنگ» آهنگ یک مارش عزا را دارد.

لحن خطاب و پرسشگرانه ملتهب: شعر آکنده از ندا، مانند «ای جغد»، «ای فلک» و «ای جهان»، و استفهام انکاری و توبیخی است. این خطاب‌ها، شعر را به یک گفت‌وگوی بی‌پاسخ و پرخشم با نیروهای متافیزیکی و طبیعی تبدیل می‌کند و تنهایی مطلق شاعر و ملتش را فریاد می‌زند.

مقایسه با «دماوندیه»

اگر «دماوندیه» را «شعر خشم و امید به انفجار» بنامیم، «جغد جنگ» «شعر سوگ و کابوس فروپاشی» است. «دماوندیه» نماد یک موجود قدرتمند در بند، یعنی کوه یا ملت، است. فرمان به شکستن زنجیرها و فوران آتش داده می‌شود و افق شعر رو به آینده است. در «جغد جنگ»، نماد یک موجود شوم، یعنی جغد یا جنگ، است که بر فراز ویرانه‌ای نشسته است. شاعر از وسعت ویرانی بهت‌زده است و با گذشته نابودشده وداع می‌کند. افق شعر، سوگ حال و گذشته است.

«جغد جنگ» سندی ادبی و تکان‌دهنده از یکی از سیاه‌ترین دوران‌های تاریخ معاصر ایران، یعنی اشغال و قحطی جنگ جهانی اول، است که در آن، بهار با شهادتی کم‌نظیر، زوال اخلاقی، اجتماعی و ملی را بی‌پرده نقاشی می‌کند. این شعر، مرثیه‌ای برای انسانیت زیر چکمه‌های جنگ است.

نتیجه‌گیری

بررسی آثار شعری، مطبوعاتی، تاریخی و سیاسی ملک‌الشعرای بهار نشان می‌دهد که او یکی از کامل‌ترین نمونه‌های روشنفکر متعهد در تاریخ معاصر ایران است؛ روشنفکری که میان آفرینش ادبی، حضور اجتماعی و کنش سیاسی جدایی قائل نبود و همه ظرفیت‌های زبانی و فکری خود را در خدمت دفاع از آزادی، قانون، استقلال و عدالت قرار داد. زندگی بهار با مهم‌ترین تحولات سیاسی ایران، از انقلاب مشروطه و استبداد صغیر تا قرارداد ۱۹۱۹، ظهور رضاخان، استقرار حکومت پهلوی و اشغال ایران، درهم‌تنیده بود و همین تجربه زیسته، آثار او را به اسنادی زنده از تاریخ اجتماعی و سیاسی کشور تبدیل کرد. بازتاب این تحولات در شعر بهار، صرفاً گزارشی مستقیم از وقایع نیست، بلکه بازآفرینی هنری رخدادها از منظر شاعری است که رنج ملت، ضعف ساختارهای سیاسی، دخالت بیگانگان و ناکامی آرمان‌های مشروطه را با تمام وجود تجربه کرده است. او با استفاده از قالب‌های ریشه‌دار شعر فارسی، به‌ویژه قصیده، مسمط و قطعه، مضامین تازه‌ای چون وطن، آزادی، قانون، حقوق ملت، مبارزه با استعمار و نقد استبداد را وارد ادبیات کرد و نشان داد که سنت ادبی می‌تواند بدون از دست دادن اصالت و زیبایی، پاسخ‌گوی نیازهای سیاسی و اجتماعی عصر جدید باشد. در آثار او، وطن مفهومی صرفاً جغرافیایی نیست، بلکه موجودی زنده، تاریخی و ارزشمند است که حفظ استقلال، فرهنگ و عزت آن وظیفه‌ای اخلاقی و ملی به‌شمار می‌رود. به همین ترتیب، آزادی در اندیشه او نه امتیازی اعطایی از سوی حکومت، بلکه حقی بنیادین و شرط اصلی رشد جامعه است. بهار شکست مشروطه و بازگشت استبداد را با اندوه و خشم روایت کرد، اما هرگز از ضرورت اصلاح، آموزش عمومی، قانون‌گرایی و مشارکت سیاسی مردم دست نکشید. نثر سیاسی و تاریخی او نیز این نگرش را تکمیل کرد و نشان داد که بهار در کنار شور شاعرانگی، از توان تحلیل دقیق ساختارهای قدرت، احزاب، مطبوعات و نیروهای اجتماعی برخوردار بوده است.

در مجموع، جایگاه بهار در ادبیات معاصر را باید در پیوند میان هنر، تاریخ و مسئولیت اجتماعی جست‌وجو کرد. او توانست شعر را از محدوده مدح، تغزل و بیان عواطف شخصی فراتر ببرد و آن را به رسانه‌ای برای آگاهی‌بخشی، اعتراض و بسیج افکار عمومی تبدیل کند. تحلیل «دماوندیه» و «جغد جنگ» نیز نشان می‌دهد که بهار برای بیان مسائل سیاسی و اجتماعی، تنها به گزارش مستقیم اکتفا نمی‌کند، بلکه از نماد، اسطوره، تشخیص، موسیقی حماسی، تصویرپردازی تراژیک، طنز و زبان خطابی بهره می‌گیرد. دماوند در شعر او به ملت خاموش اما توانمند بدل می‌شود و جغد، چهره شوم جنگ و ویرانی را مجسم می‌سازد. این شیوه بیان سبب شده است که آثار بهار، فراتر از زمان و زمینه تاریخی آفرینش خود، همچنان برای مخاطب معاصر معنا و تأثیر داشته باشند. مسائل مورد توجه او، از جمله ضعف حاکمیت قانون، دخالت قدرت‌های خارجی، فقر، نابرابری، بی‌سوادی، بحران هویت، سرکوب آزادی و مسئولیت نخبگان، هنوز نیز در تحلیل تاریخ و جامعه ایران اهمیت دارند. از این‌رو، بازخوانی آثار بهار تنها مطالعه گذشته نیست، بلکه فرصتی برای بازاندیشی در نسبت میان فرهنگ، سیاست و مسئولیت روشنفکری در زمان حال است. میراث او نشان می‌دهد که ادبیات، هنگامی که با آگاهی تاریخی و تعهد انسانی همراه شود، می‌تواند در برابر سلطه و فراموشی مقاومت کند، حافظه جمعی یک ملت را زنده نگه دارد و راه‌های تازه‌ای برای فهم بحران‌ها و آرمان‌های اجتماعی بگشاید. بهار در این معنا، نه فقط شاعر یک دوره، بلکه صدای ماندگار آزادی‌خواهی، میهن‌دوستی و عدالت‌طلبی در فرهنگ معاصر ایران است.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازن اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازن و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Abrahamian, E. (2008). *Iran Between Two Revolutions*. Ney Publishing.
- Abrahamian, E. (2010). *Iran Between Two Revolutions: From the Constitutional Revolution to the Islamic Revolution*. Ney Publishing.
- Ajoudani, M.-A. (2003). *Iranian Constitutionalism*. Akhtaran Publishing.
- Arianpour, Y. (1984). *From Saba to Nima*. Zavvar Publications.
- Arianpour, Y. (1996). *From Saba to Nima* (Vol. Volume 2). Zavvar Publications.
- Avery, P. (1994). *Modern History of Iran*. Printing and Publishing Institute of the Ministry of Foreign Affairs.
- Bahar, M.-T. (1937). *Stylistics, or the History of the Development of Persian Prose* (Vol. 3 volumes). Majles Printing House.
- Bahar, M.-T. (1990). *Articles*. Ibn Sina Publications.
- Bahar, M.-T. (1992). *A Brief History of Political Parties in Iran* (Vol. 2 volumes). Amirkabir Publications.
- Bahar, M.-T. (1996). *Divan of Poems* (Edited by Mohammad Malekzadeh ed.). Toos Publications.
- Bahar, M.-T. (2001). *Collected Articles of Malek al-Sho'ara Bahar: Articles from Nowbahar and Tazeh-Bahar Newspapers* (Edited by Mohammad Golbon ed.). Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly Publications.
- Bahar, M.-T. (2005). *Divan of Poems of Malek al-Sho'ara Bahar* (Edited by Chehrzad Bahar ed., Vol. 2 volumes). Toos Publications.
- Goldmann, L. (1997). *Sociology of Literature: In Defense of the Sociology of the Novel*. Cheshmeh Publications.
- Kasravi, A. (1999). *History of the Iranian Constitutional Revolution*. Amirkabir Publications.
- Katouzian, H. (2006). *State and Society in Iran: The Eclipse of the Qajars and the Emergence of the Pahlavis*. I.B. Tauris.
- Madani, S. J. a.-D. (1982). *Contemporary Political History of Iran* (Vol. Volume 2). Islamic Publications Office.
- Mohit Tabatabaei, M. (1991). *Malek al-Sho'ara Bahar: Life and Works*. Elmi Publications.
- Natel Khanlari, P. (1994). *Seventy Speeches, Volume One: Poetry and Poetics*. Toos Publications.
- Nazari, F. (2017). The Manifestation of Freedom and Homeland in the Poetry of Malek al-Sho'ara Bahar. National Conference on Malek al-Sho'ara Bahar, Mashhad.
- Noushin, E. i. (1957). *Malek al-Sho'ara Bahar*. Amirkabir Publications.
- Nowbahar, N. (1919). Issues from Solar Hijri Year 1298.
- Panahi, M.-H. (2005). Literature and Politics: A Study of Bahar's Political Poems. *Journal of Social Sciences and Humanities, Shiraz University*, 22(3), 1-22.
- Rastgar Fasaee, M. (2002). *Constitutional Literature*. SAMT.
- Safa'i, E. (1984). *Malek al-Sho'ara Bahar: Life and Works*. Javidan Publications.
- Scott, J. (2009). *Sociology of Literature*. Afkar Publishing.
- Sepanlou, M.-A. (2001). *Poets and Politics: From the Constitutional Revolution to the Revolution*. Sales Publishing.
- Shafi'i Kadkani, M.-R. (2004). *Periods of Persian Poetry from the Constitutional Revolution to the Fall of the Monarchy*. Sokhan Publications.

Shafi'i Kadkani, M.-R. (2005). *With Lamp and Mirror*. Sokhan Publications.
Zarrinkoub, A. (1997). *Constitutional Literature*. Sokhan Publications.